

“MEN KEZEBE ALEYE...” HADİSİ VE LÂFZEN MÜTEVATİR MESELESİ

Bekir KUZUDİŞLİ*

ÖZET

“مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلَيْتِيَوْمًا مَقْعَدُهُ مِنَ النَّارِ” *Kim benim adıma kasten yalan söylese cehennemdeki yerine hazırlansın* hadisi çeşitli ilim dallarına mensup ilahiyatçılar tarafından en çok bilinen hadislerden biridir. Söz konusu hadisin yaygın olarak tanınmasında, diğer hadislerden farklı olarak, onun lâfzî mütevâtir kabul edilmesi ve bu konuda nispeten bir fikir birliğinin bulunması önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte, temel hadis kaynaklarında söz konusu hadisin muhtelif lafızlarla nakledilmesi de dikkat çekici bir olgudur. “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisi bir yandan, temel kaynaklarda farklı lafızlarla nakledilirken, diğer yandan lâfzen mütevâtir sayılması dikkat çekmektedir. Bu makalede, lâfzî mütevâtir kavramı teorik olarak incelendikten sonra lafızları açısından “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisinin rivâyet seyrini araştırılacaktır. Ayrıca, yaygın olarak bilinen aksine, söz konusu hadisin rivâyet edilen sahabîlerden aynı lafızla gelmediği, hatta çoğu kere, bir sahabînin muhtelif râvîlerinden farklı lafızlar nakledildiği vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: “Men kezebe aleye...”, lâfzî mütevâtir, vecih, tarîk, lafız farklılıkları

THE HADITH OF “MAN KADHABA ‘ALAYYA...” AND ISSUE OF MUTAWATIR LITERALLY

The hadith “*Man kadhaba ‘alayya...*” is one of the most famous hadiths of the Prophet Muhammed among the academicians of Islamic disciplines. One of the most important reasons for its fame comes from a consensus that almost all scholars of hadith considered it as a ‘mutawatir literally’ hadith. However, this hadith takes place in classical hadith sources in a number of different accounts by different narrators. Thus, there must be a reason why scholars considered this hadith as a ‘mutawatir literally’ in spite of the fact that it is related in different wordings by different narrators.

In this article, the process of narration of the hadith in question will be investigated critically after an analytical study of the meaning of the term ‘mutawatir literally’ from theoretical point of view within the context of the science of usul al-hadith. It is emphasized in this article that in contrary to the common belief that this hadith is narrated with same wordings from the Companions of the Prophet, most of the times, it is narrated in different wordings by different narrators from a single Companion.

Key words: “*Man kadhaba ‘alayya...*”, mutawatir literally, wajh, tarîq, different wordings.

* Dr., Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, kuzudislibekir@yahoo.com

Bu makalede, “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ”/Kim benim adıma kasten yalan söylese cehennemdeki yerine hazırlansın¹ hadisinin mütevâtir olup olmadığı meselesi tartışılmayacaktır. Makalenin amacı, lâfzen mütevâtir kabul edilen bu hadisin sürekli aynı lafızlarla rivayet edilip edilmediğini araştırmaktır.

“مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...”, erken dönemlerden itibaren özel çalışmalara konu olmuş bir hadistir. Onun diğer hadislerle nispetle oldukça fazla sahâbîden nakledilmiş olması, âlimleri bu hadisin tariklerini toplamaya sevketmiştir, denebilir. Ali b. el-Medîni (v. 234/848), Yakub b. Şeybe (ö. 262/875), İbrahim el-Harbî (v. 285/898), Muhammed b. Sâid (v. 318/930) ve Taberânî (v. 360/970) hicrî üçüncü ve dördüncü asırda bu hadisin tariklerini bir araya getirmeye çalışan başlıca müelliflerdir. Daha sonraki asırlarda ise İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201), Suyûtî (v. 911/), Aliyü'l-Kârî (v. 1014/1605) ve Kettânî (v. 1345/1927) gibi âlimler özel gayretlerle öncekilerin ulaşamadığı “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisini nakleden sahâbîleri araştırmışlardır.² İbn Hacer ise (v. 852/1448), söz konusu hadisin rivâyetlerini sıhhat durumuna göre incelemiş ve otuz üç sahâbîden gelenleri “sahih” veya “hasen” sayarken, geri kalan yaklaşık elli rivâyetin “zayıf”, yirmi rivâyetin ise “sâkit” olduğu kanaatine ulaşmıştır.³

Hicrî ikinci ve üçüncü asırda yapılan çalışmalar arasında bugün elimizde Taberânî'nin *Cüz'ün fihî turuku “men kezebe aleyye müteammiden* adlı eseri bulunmaktadır.⁴ Bu eserde müellif, altmış üç sahâbîden 175 tane isnad zikretmektedir. Muteahhirün döneme ait yukarıda sayılan kitaplar içinde sadece İbnü'l-Cevzî kendi isnadlarıyla hadisi zikretmiş, diğerleri ise isnadları kaydetmemişlerdir.⁵

Günümüzde de “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisi çeşitli çalışmalarda söz konusu edilmiştir. Ancak bunlar, hadislerin sayısı⁶ ve “مُتَعَمِّدًا/kesten” kelimesinin olup olması gibi bazı lafız farklılıklarını dikkate alan çalışmalardır.⁷ Görebildiğimiz kadarıyla, şimdiye kadar söz konusu hadisin lafızları, lafız farklılıkları gözetilerek sistematik olarak araştırılmamış, hadisin lafız farklılıklarıyla lâfzî mütevâtir sayılması arasındaki husus incelenmemiştir.⁸ Dolayısıyla burada lâfzen mütevâtir

¹ Makale boyunca hadisin bu lafızları “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” şeklinde kısaltılacaktır.

² Karataş, Mustafa, *Hadislerin Sayısı*, s. 67-71.

³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, I, 203

⁴ Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *Cüz'ün fihî turuku “men kezebe aleyye müteammiden”* (nşr. Muhammed b. Hasan el-Gumârî), Beyrut, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye 1417/1997.

⁵ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Kitâbü'l-Mevzû'ât mine'l-ehâdisi'l-merfûâ*, nşr. Nureddin b. Şükrü b. Ali Boyacılar, Edvâü's-selef, Riyâd, 1418/1997.

⁶ Karataş, Mustafa, *Hadislerin Sayısı*, 67-71.

⁷ Görmez, Mehmet, *Metodoloji Sorunu*, s. 192.

⁸ Bu çalışmada, Taberânî'nin, *Cüz'ün fihî turuku “men kezebe aleyye müteammiden”* (Bu eser, ilerleyen sayfalarda *Cüz* diye kısaltılacaktır) adlı eseri esas olmak üzere Taberânî öncesi kaynaklarda ulaşılabilen “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisleri değerlendirilecektir. Taberânî sonrası rivâyetler ise söz konusu hadisin tariklerini isnad ve metinleriyle zikreden İbnü'l-Cevzî (*Mevzû'ât*) hariç önemli görüldüğünde başvurulacaktır.

kavramının tanımı ve sınırları incelendikten sonra "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinin lafızları araştırılacaktır.

I. LÂFZÎ MÜTEVÂTİRİN TANIMI VE SINIRLARI

"مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinin tevâtüren nakledildiğini söyleyen İbnu's-Salâh (v. 643/1245) ve genel olarak diğer klasik hadis usûlü kitapları lâfzî ve manevî ayrımını açıkça yapmazlar. İbnu's-Salâh, "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinin tevâtüren nakledildiğini kaydetmiş fakat onun lâfzî mütevatir olduğunu açık olarak belirtmemiştir. Bununla birlikte İbnu's-Salâh'tan yaklaşık bir asır sonra yaşayan İbn Teymiyye ise (v. 728/1328) söz konusu ayrımı açıkça kaydeder. O, tevâtür konusunu sahih hadisin kapsamında değerlendirir ve lafzî mütevatir olanlara "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisini örnek verir. Ancak burada İbn Teymiyye, lâfzî mütevatirin sınırları yani yakın lafızların zikredilmesi durumunda söz konusu hadisin lâfzî mütevatir sınırları dışına çıkıp çıkmayacağı hakkında bir bilgi sunmamaktadır.⁹

Mütevatiri, lâfzî ve manevî olarak ikiye ayıran Emîr es-San'ânî (v. 1182/1768) ise, "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." örneğini vererek lâfzî mütevatiri şu şekilde tanımlar: "Râvilerin, hadisi rivâyet ettikleri kimseden bir lafız üzerinde ittîfak etmeleridir".¹⁰ Tanımın sınırlar açısından bakıldığında buradaki "Bir lafız üzerine/واحد على لفظ" ifadesi lâfzî tevâtür için bütün rivâyetlerde aynı lafzın nakledilmesinin şart olmasını çağrıştırmaktadır. Benzer şekilde Subhî es-Sâlih de (v. 1407/1986) lâfzî mütevatiri, "Mütevatir şartlarını taşıyan topluluğun, senedin başından sonuna kadar, metnini aynı lafızla ve aynı şekilde rivâyet ettiği hadistir" şeklinde tanımlamıştır.¹¹

Türkçe yazılan hadis usûlü kitaplarında da lâfzî mütevatirin sınırlarını "aynı lafız" şartına bağlayan tanımlamalar yapılmıştır: Örneğin Babanzâde Ahmed Nâim'e (v. 1353/1934) göre lâfzî mütevatirin tanımı, "Naklinde ruvâtın elfazı müttehid olan haber-i mütevatirdir ki mütevatir kelimesi ıtlak üzere istimal edildiğinde bu manaya masruftur" şeklindedir.¹² Daha sonra yazılan Türkçe bazı kitaplardaki tanımlamalarda da aynı anlam vurgulanmış gibidir. Meselâ, "Bütün rivâyetlerinde lafızları aynı olan mütevatir hadislere denir";¹³ "Bütün rivâyetlerinde lafızları aynı olan, yani Hz. Peygamber'in ağzından çıktığı şekilde bize ulaşan mütevatir hadislerdir"¹⁴ tarifleri Türkçe yapılan tanımlardan birkaçıdır.¹⁵

⁹ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, XVIII, 16, a.mlf, *İlmü'l-hadis*, s. 71.

¹⁰ San'anî, *İcâbetü's-sâil*, s. 96.

¹¹ Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 123. Bununla birlikte Subhî es-Sâlih, lafızlarının her yönüyle uyduğu bir hadis bulmanın imkânsız olduğunu nakletmektedir (Subhî Sâlih, *Hadis İlimleri*, s. 123).

¹² Babanzâde Ahmed Nâim, *Mukaddime*, s. 103.

¹³ Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, s. 106.

¹⁴ Bkz. Başaran, Selman-Sönmez, M. Ali, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, s. 103.

¹⁵ Bkz. Uğur, Mücteba (manevi mütevatirin örneğini naklettikten sonra) "Eğer böyle bir haber hep aynı sözlerle rivâyet edilirse o zaman da lâfzen mütevatir adını alır" demiştir. *Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 306; Ali Toksarı'nın tanımı şu şekildedir: "Yalan üzerinde birleşmesi muhtemel olmayan topluluğun, senedin başından sonuna kadar hadisin metnini aynı lafızlarla rivâyet ettikleri hadistir" (Toksarı, Ali, *Delil Olma Yönünden Sünnet*, s. 168).

Öte yandan lâfzî mütevâtirin sınırlarını, daha esnek bir şekilde tanımlayan açıklamalar da mevcuttur. Örneğin Kettânî hem lafız hem de mana bakımından ittifak edilen mütevâtir haberlerin yanı sıra lafızda ihtilaf edilse bile manada ittifak edilen mütevâtir haberleri de lâfzî mütevâtir olarak değerlendirir. Başka bir deyişle bir hadis, lafızları farklı olsa da aynı manayı veriyorsa o da lâfzî mütevâtirin sınırlarına dâhildir.¹⁶ Bu tanımlama, daha sonra kaleme alınmış bazı kaynaklarda da benimsenmiştir. Örneğin Abdullah Aydınli'ya göre, lâfzî mütevâtirin tanımı şu şekildedir: “Bütün râvileri tarafından aynı lafızlarla veya açık bir şekilde aynı manayı veren kelimelerle rivayet edilmiş olan mütevâtir hadis”. Örnek olarak “نَصَرَ اللَّهُ مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisini zikreden müellif, daha sonra “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisini de kastederek lâfzî mütevâtirin hep aynı veya yakın lafızlarla nakledildiğini belirtmiştir.¹⁷

Lâfzî mütevâtirin tanımlamalarında dikkat çeken bu iki eğilimden hangisinin “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisi için geçerli olduğu önemli gözükmektedir. Dolayısıyla aşağıda lâfzî mütevâtir için örnek olarak verilen “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisinin farklı lafızlarla rivayet edilip edilmediği araştırılacak, hadisin rivâyet seyri sistematik olarak incelenmeye çalışılacaktır. “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisi araştırılırken, onun târiklerini bir araya toplayan Taberânî (ve sonrasında İbnü'l-Cevzî) tarafından zikredilen sahâbîlerin rivâyetleri esas alınmış, bizim Taberânî öncesi kaynaklarda bulduğumuz diğer isnadlar da buna eklenmiştir.

“مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisinin lafzını incelemeye geçmeden önce bir hususun altının çizilmesi gerekmektedir. Yakın zamanda yapılan bazı çalışmalarda, bir sahâbîden gelen aynı hadisin rivâyetleri incelendiğinde, sahâbîden (veya onu takip eden tâbiinden) sonra kollara ayrılan rivâyetler arasında karakteristik farkların bulunduğu, fakat daha sonra her bir gruptaki râvilerin birbirlerine daha yakın lafızlar naklettikleri tespit edilmiştir. Buradaki karakteristik fark, mana rivâyetine hamedilebilecek, mesela bir kelimenin eşanlamlısıyla değiştirmek olmayıp, o rivâyet grubuna özgü cümle yapıları veya dikkat çekici kelime ya da kullanımlardır. Örneğin, Abdullah b. Ömer'in, Resulullah'tan (s.a.v.) naklettiği hanımların mescitlere gitmelerine izin verilmesini isteyen bir hadise, çocuklarından biri karşı çıkmış ve kendisinin hanımlarını mescide göndermeyeceğini söylemiştir. Söz konusu oğlun, bu karşı çıkışı, Abdullah b. Ömer'den nakleden birçok râvi arasında sadece Mücâhid b. Cebr târikiyle gelen rivâyet grubunda gerekçelendirilir. Mücâhid'in naklettiğine göre Abdullah b. Ömer'in oğlu, “فِي تَحْذَنِهِ دَغَالًا” (Onlar mescidde fesat çıkarırlar), diye babasına itiraz etmiştir. Bu ifade, tartışmayı Mücâhid kanalıyla nakleden hemen bütün rivâyetlerde yer alırken, onun dışındaki rivâyet

¹⁶ Kettânî, *Nazmu'l-mütenâsir*, s. 17. Burada Kettânî, metinde zikredilen tanımlamasına Resulullah'ın (s.a.v.) dayandığı kütüğün inlemesi hadisindeki “inleme” kelimesinin farklı lafızlarla ifade edilmesini örnek verir ve bu durumun lâfzî tevâtüre bir zarar vermeyeceğini belirtir.

¹⁷ Aydınli, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, s. 237-240.

gruplarında rastlanmamaktadır.¹⁸ Dolayısıyla bu ifâde, Mücâhid b. Cebr isnad grubuna özgü bir yapı oluşturmaktadır. Hadis rivâyetindeki bu yapıya çeşitli çalışmalarda da işaret edilmiştir.¹⁹

Daha ziyâde, hadislerin ikinci asrın başlangıcında sistematik olarak nakledilmesiyle ilgili gözüken bu yapının lâfzen mütevâtir kabul edilen "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisi için geçerli olup olmadığı da araştırılacaktır.

II. "MEN KEZEBE ALEYE..." HADİSİNİN LAFIZLARI

"... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisini lafızları açısından üç gruba ayırmak mümkündür. Bazı sahâbîlerden gelen lafızlar, bilinen "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." rivâyetlerinden tamamen farklıdır. Bazı sahâbîlerin rivâyetlerinde ise bir vecihten²⁰ "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." meşhur şekli rivâyet edilirken; başka vecihlerden ise farklı ifadeler nakledilmiştir. Diğer bazı sahâbîlerden gelenler ise büyük ölçüde lafız birlikteliğini sağlamış gözükmektedir.

A. FARKLI LAFIZLARLA GELEN "MEN KEZEBE ALEYE..." RİVÂYETLERİ

Bu başlık altında hemen hemen bütün rivâyetlerinde, "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinden farklı lafızların zikredildiği nakiller söz konusu edilecektir. Bunların en meşhuru Vâsile b. Eska rivâyetleridir.

1. Vâsile B. Eska Rivâyetleri

Hız Peygamber adına yalan söylemekten sakındıran hadisi Vâsile b. Eska'dan beş râvi nakleder. Bunlar, Abdülvâhid b. Abdullah en-Nasrî, Nadr b. Abdurrahman b. Abdullah, Rabîa b. Yezid, Abdüla'la b. Hilâl, Husayle bnt. Vâsile'dir.²¹

a. Vâsile b. Eska > Abdülvâhid b. Abdullah rivayeti: Bu hadisi Vâsile'den nakleden râviler içerisinde en geniş rivâyet ağı şüphesiz Abdülvâhid b. Abdullah en-Nasrî'ye aittir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla onun beş râvisi bulunmaktadır: Abdülvehhab b. Buht, Harîz b. Osman, Abdurrahman b. Habîb, Süleyman b. Habîb el-Muhâribî ve Zübeydî.

Abdülvâhid > Abdülvahhâb b. Buht kanalıyla gelen hadisi Şâfiî (v. 204/820), "إِنَّ أَفْرَى الْفَرَى مَنْ قَوْلِي مَا لَمْ أَقُلْ، وَمَنْ أَرَى عَيْنِي مَا لَمْ تَرَهُ، وَمَنْ أَدْعَى إِلَى غَيْرِ أَبِيهِ" / *En büyük yalancı, benim söylemediğim bir şeyi bana isnad eden, görmediği bir şeyi görmüş gibi*

¹⁸ Bu rivâyetin kaynakları ve detayları için bkz. Kuzudişli, Bekir, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İÜSBE, 2005, s. 203.

¹⁹ Zaman, İftikhâr, "Hadis Çalışmalarında Uygulanan Bir Yöntem Olarak Ricâl İlmi" (Çev: İbrahim Hatiboğlu), s. 143; Motzki, Harald, "G. H. A. Juynboll'un 'Nâfi the Mawlâ of Ibn Umar and his Position in Muslim Hadîth Literature' Adlı Çalışmasına Bir Tenkit Denemesi" (çev: Bülent Uçar) (*Batıda Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri içinde*), s. 222.

²⁰ Bu çalışmada sahâbîlerden ayrılan kollar için "vecih", tabiün veya daha aşağıda farklılaşan isnadlar için "tarîk" terimi kullanılmıştır.

²¹ Sırasıyla bkz. Şâfiî, *Risâle*, s. 395; Taberânî, *Cüz*, s. 366; a.mlf., *el-Mu'cemü'l-kebir*, XXII, 93, 98.

anlatan ve nesebini babasından başkasına isnad edendir” lafzıyla kaydeder.²² Taberânî de bazı farklılık ve ziyadeler olmakla birlikte genelde benzer ifadeler nakletmiştir.²³

Abdülvâhid > Harîz b. Osman rivâyeti de -Buhârî'nin (v. 256/870) *Sa-hih*'inde zikrettiği hadis dikkate alınırsa- Şâfiî'nin hadisine benzemektedir. Harîz b. Osman rivâyetini öncekinden ayıran belirgin husus, cümlelerin takdim tehirinin yanı sıra, “أَفْرَى الْفَرَى” yerine “إِنَّ مِنْ أَكْظَمِ الْفَرَى” ve “قَوْلِي” yerine ise “يَقُولُ عَلَى رَسُولٍ” ifadelerinin kullanılmasıdır.²⁴ Bu hadisi, diğer kaynaklar da benzer şekilde naklediler.²⁵

Abdülvâhid > Abdurrahman b. Habîb b. Edrek.,²⁶ Abdülvâhid > Süleyman el-Muhâribî ve Abdülvâhid > Zübeydî tarîkleri de yukarıda zikredilenlerle benzer özelliklerdedir.²⁷

b. Vâsile b. Eska > Nadr b. Abdurrahman > Muhammed b. Aclan...:

Ahmed b. Hanbel'in naklettiği bu vecih “إِنَّ مِنْ أَكْظَمِ الْفَرَى” şeklinde başlamış olup lafızları yukarıda işaret edilen rivâyetlerinki gibidir.²⁸ Bu hadisi Nadr b. Abdurrahman > Muhammed b. Aclân tarîkiyle eserine alan Taberânî de yakın lafızlar zikretmektedir.²⁹

c. Vâsile b. Eska > Rabîa b. Yezîd > Muaviye b. Sâlih: Bu rivâyeti, Abdurrahman b. Mehdî aracılığıyla eserine kaydeden İbn Hanbel'in *Müsned*'indeki lafız: “إِنَّ أَكْظَمَ الْفَرَى ثَلَاثَةٌ أَنْ يَفْتَرِيَ الرَّجُلُ عَلَى عَمِيَّتِهِ يَقُولُ رَأَيْتُ وَمَ يَرُ وَأَنْ يَفْتَرِيَ عَلَى وَالِدَيْهِ” *En büyük yalan üçtür: (1) Bir adamın görmediği halde gördüm diyerek gözüne iftira atması; (2) Kendisini babasından başkasına nispet ederek anne-babasına iftira atması; benden bir şey işitmediği halde 'işittim' demesi*” şeklindedir.³⁰ İbn Hibbân (v. 354/965), aynı metni kendi isnadıyla bazı farklılıklarla nakletmiştir.³¹ Diğer bazı eserlerde de bu hadis benzer şekilde zikredilmektedir.³²

²² Şâfiî, *Risâle*, s. 395, a.mlf., *Müsned*, s. 239.

²³ Taberânî, *Cüz*, s. 362, 364; 365, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XXII, 71. Bu rivâyetlerin bazılarında “ومن أرى عيني ما لم ترى” ifadesinden sonra “في المنام” (rüyasında) ziyâdesi bulunmaktadır.

²⁴ Buhârî, “Menâkıb”, 4.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 106; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XXII, 72. Ahmed b. Hanbel rivâyetinde “في المنام/uykuda” ziyâdesi bulunmakta, ayrıca “يقول على” yerine “أقول على” ziyâdesi bulunmaktadır.

²⁶ Taberânî, *Cüz*, 360.

²⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XXII, 72; a.mlf., *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, III, 96.

²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 107.

²⁹ Taberânî, *Cüz*, s. 366; a.mlf., *el-Mu'cemü'l-kebir*, XXII, 71.

³⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 490. Başka bir rivâyette ise ziyâdesi bulunmamaktadır (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 491).

³¹ Örneğin onun rivâyetinde “في المنام” ziyâdesi bulunmaktadır (İbn Hibbân, *Sahih*, I, 215).

³² Ahmed b. Hanbel, *İlel*, II, 287.

d. Vâsile b. Eska > Abdüla'lâ b. Hilâl...: Sadece Taberânî'nin eserlerinde bulabildiğimiz bu tarîk, "إِنَّ أَفْرَى الْفَرَى..." şeklinde başlamaktadır.³³ Bu vechi diğerlerinden ayıran en belirgin fark, "قَالَ , قَوْلٌ" yerine "كَذَبَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ" denmesidir. Ancak bu isnadda yer alan Talhâ b. Zeyd hakkında, hadis uydurmacılığına kadar varan ağır ithamların olduğu belirtilmelidir.³⁴

e. Vâsile b. Eska > Husayle bnt. Vâsile...: Bir önceki gibi sadece Taberânî'de tespit edebildiğimiz bu vecih yukarıdakilerden farklı olarak "إِنَّ مِنْ أَكْبَرٍ ... الْكِبَائِرِ" şeklinde başlamaktadır.³⁵ Bu isnad da Muhammed b. Eşkar nedeniyle zayıf olduğu belirtilmelidir.³⁶

Netice itibarıyla, Vâsile b. Eska'dan gelen rivayetler toplu olarak düşünüldüğünde, onların meşhur "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." lafızlarından farklı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, Vâsile b. Eska rivayetleri yapı olarak kendi içinde uyumludur. Örneğin son rivayet hariç, diğer vecihler f-r-y kökünden (إِنَّ أَفْرَى / إِنَّ أَعْظَمَ الْفَرَى) oluşmakta ve ism-i tafdil terkihiyle başlamaktadır. Öte yandan, ana yapıdan ayrılmamakla birlikte vecihlerin kendi aralarında bazı farklılıklar arzettiği, daha sonra ise her vechin, şayet birden fazla râvi tarafından rivâyet edilmişse, râvi kusurları hariç, kendi içerisinde nispeten uyumlu oldukları dikkat çekmektedir.

2. Diğer Sahâbilerin Rivayetleri

Vâsile b. Eska'nın yanı sıra Semüre b. Cündeb'den gelen lafızlar da "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ" rivâyetlerinden farklıdır. İbn Vehb (v. 197/813) tarafından nakledilen bir rivâyet hariç,³⁷ ilk üç râvisi aynı olan, yani tespit edebildiğimiz bütün isnadları Abdurrahman b. Ebî Leylâ > Hakem > Şu'be... şeklinde devam eden Semüre b. Cündeb rivâyetleri, genel olarak, "مَنْ حَدَّثَ عَنِّي بِحَدِيثٍ يُرَى أَنَّهُ كَذِبٌ فَهُوَ أَحَدٌ" şeklinde devam eder. *Yalan olduğunu bilerek kim benden bir hadis nakledirse o iki yalancıdan biridir*³⁸ veya "مَنْ رَوَى عَنِّي حَدِيثًا وَهُوَ يُرَى أَنَّهُ كَذِبٌ فَهُوَ أَحَدٌ الْكَاذِبِينَ" ifadeleriyle nakledilir.³⁹ İkinci metnin bazı tarîklerinde "أَحَدٌ الْكَاذِبِينَ" yerine "أَحَدٌ الْكَاذِبِينَ" denmiştir.⁴⁰ Aynı cümle yapısına sahip olmakla birlikte, nispeten başka kelimelerle zikredilen her iki rivâyet de "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." nin meşhur şeklinden farklıdır. Semüre b. Cün-

³³ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XXII, 93; a.mlf, *el-Mu'cemü'l-evsat*, VI, 191.

³⁴ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIII, 395.

³⁵ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, XXII, 98.

³⁶ Heysemî, *Mecmaü'z-zevâid*, III, 230, VII, 288.

³⁷ İbn Vehb rivâyeti, Semüre > Men haddesehû > Şu'be... şeklindedir. Hadisin metni ise Semüre b. Cündeb'den gelen diğer rivâyetlerle uyumludur (İbn Vehb, *el-Câmîi*, II, 646).

³⁸ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 237; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 19; Müslim, *Mukaddime*, I, İbn Mâce, *Mukaddime*, 5; İbn Hibbân, *Sahih*, I, 212; İbn Kânî, *Mu'cemü's-sahâbe*, I, 306. Öte yandan "يُرَى" fiili "يُرَى" şeklinde "أَحَدٌ الْكَاذِبِينَ" ifadesi ise "أَحَدٌ الْكَاذِبِينَ" şeklinde okunmuştur. Kelimelerin zabtı için bkz. Nevevî, *Şerhu Sahihî Müslim*, I, 64-65.

³⁹ Tayâlisî, *Müsned*, s. 121; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 14, 20; İbn Ebî'd-Dünya, *Zemmü'l-kizb*, s. 40.

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 20; Taberânî, *Cüz*, s. 297.

deb'den aktarılan rivâyetlerin, temel hadis kaynaklarında sahih isnadlarla yaygın bir şekilde kaydedildiği belirtilmelidir.⁴¹

Öte yandan, yukarıda zikredilenler kadar yaygın olarak rivâyet edilmese de Nevvâs b. Sem'ân,⁴² Hüzeyfetü'l-Yemânî,⁴³ Suheyb b. Sinân,⁴⁴ Evs b. Evs⁴⁵ ve Munakki' b. Husayn b. Yezîd'den⁴⁶ gelen metinler de genel olarak farklı gözükmektedir. Ne var ki "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." rivâyetlerini sıhhat bakımından değerlendiren İbn Hacer, bu paragrafta zikredilen sahâbîlerin rivâyetlerini "zayıf" veya "sâkıt" kabul etmektedir.⁴⁷

Netice olarak yukarıda zikredilen sahâbîlerden gelen rivâyetlerin gerek Taberânî gerekse daha sonraki müellifler tarafından "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisi içerisinde değerlendirilmesine rağmen, oldukça farklı lafızlara sahip olması konumuz açısından önemli gözükmektedir. Başka bir deyişle, şimdiye kadar incelediklerimizden, söz konusu hadisi Resulullah'tan (s.a.v.) naklettiği belirtilen bazı sahâbîlerin, meşhûr "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinden oldukça farklı lafızlar rivâyet ettikleri anlaşılmaktadır.

B. VECİHLERİ FARKLI OLAN "MEN KEZEBE ALEYE..." RİVAYETLERİ

Vecihleri farklı olan "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." rivâyetlerinden maksat, bu grupta yer alan metinlerin bazı vecihlerinde "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..."nin meşhur lafızları nakledilirken diğer bazı vecihlerinde onun, meşhur lafızdan ayırdedici bir şekilde farklı olarak aktarılmasıdır. Bu rivâyet grubunda, bazı sahâbîlerden gelen hadisler sahâbî râviden itibaren kollara (vecih) ayrılmışken, bazılarında ise isnad ilk iki (veya üç) râviden sonra muhtelif tariklere ayrılmıştır. Bazı sahâbîlerden gelenler ise sadece bir veya bir kaç tarikten nakledilen rivâyetlerdir. Aşağıda öncelikle birden fazla

⁴¹ Yukarıdaki dipnotlara bkz.

⁴² كَفَى حَيَاتَهُ أَنْ تُحَدِّثَ أَخَاكَ حَدِيثًا هُوَ لَكَ بِهِ مُصَدِّقٌ وَأَنْتَ بِهِ كَاذِبٌ / Kardeşine hadis rivâyet edip de o seni doğrularken senin ona yalan hadis nakletmen hiyanet olarak yeter (Taberânî, *Cüz*, s. 334). Benzer lafızlar için bkz. Hennâd b. es-Serî, *Zühd*, II, 638; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 183. Buhârî, *el-Edebü'l-müfred* s. 142; Ebû Dâvûd, "Edeb" 71.

⁴³ Taberânî'nin Hüzeyfe'den naklettiği metin, "إِنَّ الَّذِي يَكْذِبُ عَلَيَّ لَجَرِيءٌ" / Benim adıma yalan söylemeyin. Benim adıma yalan söylemek büyük bir olaydır" şeklindedir (Taberânî, *Cüz*, s. 228). İbnü'l-Cevzî ise onu "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..."nin bilinen şekliyle kaydeder (*Mevzûât*, I, 78).

⁴⁴ Taberânî hadisi "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا كَلَّفَ أَنْ يَغْتَدَّ شَعِيرَةً وَالْأَعْدَابُ" / Benim adıma yalan söyleyen kimse arpa tanesinin [iki ucunu] bağlaması istenir, yoksa azap edilir" lafızlarıyla nakleder. (Taberânî, *Cüz*, s. 300). Arpanın iki ucunu bağlamak mümkün olmadığı için bu ifadeyle istenilen şeyin gerçekleşmeyeceği ve dolayısıyla söz konusu şahsın azaba uğrayacağı anlatılır (Azîmâbâdî, *Avnü'l-ma'bûd*, XIII, 250) Bu hadis için ayrıca bkz. Abdurrezâk b. Hemmâm, *Musannef*, VI, 189). Suheyb'den farklı lafızlar da nakledilir. (Bkz. Taberânî, *Cüz*, s. 302 Bezzâr, *Müsned*, VI, 31).

⁴⁵ Taberânî'nin kaydettiği metin, "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ نَبِيَّهُ أَوْ عَلَيَّ عَيْنِيهِ أَوْ عَلَيَّ وَالَّذِي لَمْ يَرِحْ رَاحَةَ الْحَيَّةِ" / Nebisi, gözleri ve annebabası adına yalan söyleyen kimse cennetin kokusunu alamaz" şeklindedir (Taberânî, *Cüz*, s. 332). Benzer lafızlar için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, V, 314.

⁴⁶ Taberânî, *Cüz*, s. 355. Metin şu şekildedir: "اللَّهُمَّ لَا أَجَلَ لَهْمُ أَنْ يَكْذِبُوا عَلَيَّ" / Allahım, onların benim adıma yalan söylemelerini helal saymıyorum". Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabâkâtü'l-kübrâ*, VII, 63, Buhârî *et-Târîhu'l-kebîr*, VIII, 53, krş. İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 122.

⁴⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-Bâri* I, 203.

veche sahip olan rivâyet grupları incelenecektir. Burada bütün sahâbîleri incelemek yerine örnek olarak Hz. Osman ve Hz. Ali'den nakledilen lafızlar araştırılacak diğerlerine ise ana hatlarıyla değinilecektir.

1. Hz. Osman'dan Gelen "Men Kezebe Aleyye..." Rivâyetleri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." rivâyetinin Hz. Osman'dan üç vecihle geldiği görülmektedir. Bunlar Hz. Osman > Âmir b. Sa'd b. Ebî Vakkâs > Ebü'z-Zinâd...;⁴⁸ Hz. Osman > Mahmud b. Lebîd > Cafer b. Abdullah > Abdülhamid b. Cafer...;⁴⁹ Hz. Osman > Ebân b. Osman > Muhammed b. Ka'b... isnadlarıdır.⁵⁰

a. Hz. Osman > Âmir b. Sa'd b. Ebî Vakkâs > Ebü'z-Zinâd > Abdurrahman b. Ebi'z-Zinâd...: Bu hadisi Abdurrahman'dan Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (v. 204/819), "مَنْ قَالَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ فَلْيَبْشُرْ مَعْدَهُ مِنَ النَّارِ/Kim benim demediğimi benim adıma söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın"⁵¹ şeklinde kaydetmektedir.⁵² Bu isnad, Tayâlisî dışında da birçok müellif tarafından aktarılmış ve araştırabildiğimiz kadarıyla söz konusu lafız, Taberânî dönemine kadar bütün kaynaklarda herhangi bir değişikliğe uğramadan nakledilmiştir.⁵³ İbnü'l-Cevzî de bu hadisi aynı lafızla eserine almıştır.⁵⁴ Bu rivâyette, "مَنْ قَالَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ" ifadesinin yanısıra "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ" rivâyetinin çoğunda zikredilen "مُنْعَمًا" kelimesinin bulunmaması her iki rivâyet arasında ayırıcı vasıf olarak kabul edilebilir.

b. Hz. Osman > Mahmûd b. Lebîd > Cafer b. Abdullah > Abdülhamid b. Cafer...: İbn Sa'd (v. 230/845) dışındaki kaynaklarda bu isnad, Ebû Bekir el-Hanefî tarafından devam ettirilmiştir. Bu tarikle gelen metinler kendi içinde farklı gözükmektedir. Hadisi Ebû Bekir'den nakleden İbn Hanbel, metni "مَنْ تَعَمَّدَ عَلَيَّ كَذِبًا فَلْيَبْشُرْ بَيْتًا فِي النَّارِ/Kim benim adıma yalanı bilerek söylerse, ateşteki evine hazırlansın" şeklinde kaydetmektedir.⁵⁵ Onu Ebû Bekir el-Hanefî'den farklı râviler kanalıyla aktaran Bezzâr (v. 292/905), Tahâvî (v. 321/933) ve Taberânî ise "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..."nin meşhur şeklini nakletmektedirler.⁵⁶

Ebû Bekir el-Hanefî'den gelen rivâyetler arasında sadece İbn Hanbel metninin farklı olduğu görülmektedir. Eğer nüshalarda maddi bir hata meydana gelmemişse, bu farklılığın bizzat İbn Hanbel'den kaynaklanmış olması muhtemeldir. Çünkü bu hadisi, babası İbn Hanbel yerine Nasr b. Ali aracılığıyla nakleden Ab-

⁴⁸ Tayâlisî, *Müsned*, I, 79.

⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 70.

⁵⁰ Taberânî, *Cüz*, s. 67.

⁵¹ Bu lafız ilerleyen sayfalarda "مَنْ قَالَ عَلَيَّ..." şeklinde kısaltılacaktır.

⁵² Tayâlisî, *Müsned*, I, 79.

⁵³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 65; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, VI, 208; Bezzâr, *Müsned*, II, 37; Tahâvî, *Şerhu müşkilî'l-âsâr*, I, 354; İbn Adî, *Kâmil*, I, 17; Taberânî, *Cüz*, s. 60.

⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 56.

⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 70. İbnü'l-Cevzî de bu kanalı kullanır (İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 57-58).

⁵⁶ Bezzâr, *Müsned*, II, 38; Tahâvî, *Şerhu müşkilî'l-âsâr*, I, 354; Taberânî, *Cüz*, s. 65.

dullah b. Ahmed b. Hanbel'in de "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisini meşhur lafızlarıyla aktardığı görülmektedir.⁵⁷

Öte yandan, İbn Sa'd rivâyetinin metni de Ebû Bekir el-Hanefî'den nakledenlere göre farklıdır: "مَنْ قَالَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ فَقَدْ تَبَوَّأَ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ".⁵⁸ Bu rivâyette İbn Sa'd ile Abdülhamid b. Ca'fer arasındaki râvi, Muhammed b. Ömer el-Eslemî'dir (Vâkidî). Siyer ve Megâzî alanında otoritelerden biri sayılmasına rağmen, onun en azından tartışmalı bir râvi olduğu bilinmektedir.⁵⁹

Sonuçta, Ahmed b. Hanbel rivâyeti bir yana, Hz. Osman > Mahmûd b. Lebîd > Cafer b. Abdullah > Abdülhamid b. Cafer > Ebû Bekir el-Hanefî isnadiyla gelen rivâyetler "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." nin meşhur şekliyle kaynaklarda zikredilmiştir. Başka bir deyişle, Hz. Osman > Âmir b. Sa'd b. Ebî Vakkas... isnadiyla "مَنْ قَالَ..." şeklinde gelen hadis, Hz. Osman > Mahmud b. Lebîd... isnadiyla daha çok "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." nin bilinen lafızlarıyla nakledilmiştir.

c. Hz. Osman > Ebân b. Osman > Muhammed b. Ka'b...: Fazla yaygın olmasa da söz konusu hadis, Hz. Osman'dan, oğlu Ebân vasıtasıyla da rivâyet edilmektedir. Bu vechi Taberânî, "مَنْ قَالَ عَلَيَّ..." şeklinde zikrederken,⁶⁰ Kudât (v. 454/1062) ve İbnü'l-Cevzî "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." nin bilinen lafızlarıyla nakletmişlerdir.⁶¹ Hz. Osman > Ebân ... isnad zincirinde hangi lafzın daha doğru olduğunu belirlemek oldukça zor görünmektedir. Zira bu vecih, diğerlerine nispetle hem daha az meşhur olmuş, hem de her üç rivâyetin isnadında bulunan Ebû Mevdûd el-Basrî zayıf sayılmıştır.⁶²

Hz. Osman'dan gelen rivâyetler toplu olarak düşünüldüğünde, özellikle vecihler farklılaştığında metinlerin de kendi içinde farklılaştığı görülmektedir. Öte yandan muhaddislerce sahih sayılan isnadlar arasında ise -bir istisna hariç- vecihlerin kendi içerisinde daha yakın lafızlarla nakledildiği söylenebilir. Bu durum, makalenin başında zikrettiğimiz "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinin sürekli aynı lafızlarla nakledildiği görüşüyle bağdaşmazken, "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." dışındaki diğer hadislerin rivâyet seyriyle benzerlik göstermektedir.

2. Hz. Ali'den Gelen "Men kezebe aleyye..." Rivâyetleri

"مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinin en çok nakledildiği sahâbîlerden birisi de Hz. Ali'dir. Ondan gelen rivâyetler incelendiğinde, Hz. Ali > Rib'î b. Hırâş > Mansûr... rivâyetlerinin ana gövdeyi oluşturduğu söylenebilir. Bu vechin yanı sıra bir çok ravi bu hadisi Hz. Ali'den nakletmiştir. Aşağıda Hz. Ali'den gelen "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinin lafızları vecihlerine göre incelenecektir.

⁵⁷ Taberânî, *Cüz*, s. 65.

⁵⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 336.

⁵⁹ Hakkında bilgi için bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 333.

⁶⁰ Taberânî, *Cüz*, s. 67.

⁶¹ Kudât, *Müsnedü Şihâb*, I, 329; İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 57.

⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 93; Zehebî, *Mizân*, V, 438.

a. Hz. Ali > Rib'î b. Hırâş > Mansûr b. Mu'temir...: Yukarıda da belirtildiği gibi Hz. Ali'den gelen söz konusu hadis, en fazla Rib'î b. Hırâş > Mansûr kanalıyla zikredilmektedir. Bu hadisi Mansûr'dan Şerîk b. Abdullah, Seleme b. Küheyl, Kays b. Rabî ve Şu'be b. Haccâc nakletmektedir. Bunlar arasında en meşhûru ise Şu'be b. Haccâc'dır.

(1) Şu'be b. Haccâc tarîkleri: Söz konusu hadisi Şu'be b. Haccâc vasıtasıyla nakleden Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ve Ali b. Ca'd onu " لَا تَكْذِبُوا عَلَيَّ فَإِنَّهُ مَنْ يَكْذِبْ " *Benim adıma yalan söylemeyin benim adıma yalan söyleyen kimse ateşe girsin*" şeklinde kaydetmişlerdir.⁶⁵ Sonrasında Bezzâr ve Tahâvî, Tayâlisî vasıtasıyla;⁶⁴ Buhârî ve Ebû Bekir el-Katî'î (v. 368/979) ise, Ali b. Ca'd (v. 230/845) kanalıyla metni hemen hemen aynı lafızlarla eserlerine almışlardır.⁶⁵ Kaynaklardan anlaşıldığına göre bu hadisi Şu'be'den nakleden Muhammed b. Cafer (Çunder), Yahyâ b. Saîd, Hüseyin b. Ali el-Cu'fî, Haccâc b. Muhammed, Halid b. Hâris ve Amr b. Merzûk da onu çok küçük farlılıklar bir yana yukarıdaki lafızla rivâyet etmişlerdir.⁶⁶

(2) Şerîk b. Abdullah tarîkleri: Şu'be b. Haccâc'ın dışında Mansûr b. Mu'temir'den bu hadisi nakleden diğer bir râvi ise Şerîk b. Abdullah'tır. Bu rivâyeti İsmail b. Mûsâ vasıtasıyla Şerîk'ten alan Tirmizî (v. 279/892), metni " لَا تَكْذِبُوا عَلَيَّ فَإِنَّهُ مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ يَلِجُ فِي النَّارِ " şeklinde kaydetmektedir.⁶⁷ Aynı hadisi Şerîk'ten İsmâil b. Mûsâ ve Abdullah b. Âmir b. Zürâre kanalıyla aktaran İbn Mâce'nin (v. 273/887) metni ise " لَا تَكْذِبُوا عَلَيَّ فَإِنَّ الْكَذِبَ عَلَيَّ يُؤَلِّجُ النَّارَ /Benim adıma yalan söylemeyin. Çünkü benim adıma yalan söylemek, [söyleyeni] ateşe sokar" lafızlarından oluşmaktadır.⁶⁸ Yine bu hadisi Şerik kanalıyla nakleden Yahyâ b. Abdülhamîd el-Himmânî, "فَمَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَلِجِ النَّارَ" /Benim adıma yalan söylemeyin. Kim benim adıma kasten yalan söylerse ateşe girsin" lafızlarını aktarmaktadır. Yahyâ el-Himmânî rivâyetinde, söz konusu hadisten önce Hz. Ali'nin faziletine dair bir olaya değinilmektedir.⁶⁹ Bu olay Şerîk > Vekî b. Cerrâh > (oğlu) Süfyân b. Vekî kanalıyla Tirmizî'nin *Sünen*'inde de nakledilmekte, fakat "... لَا تَكْذِبُوا عَلَيَّ" yerine "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." rivâyetinin bilinen şekli zikredilmektedir.⁷⁰ Bu

⁶³ Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, I, 17; Ali b. Ca'd, *Müsned*, I, 129.

⁶⁴ Bezzâr, *Müsned*, III, 115; Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-âsâr*, I, 355.

⁶⁵ Buhârî, "İlim", 38; Ebû Bekir el-Katî'î, *Cüz'ü'l-elf*, s. 465. Hadisi aynı kelimelerle nakleden İbnü'l-Cevzî de, Ali b. Ca'd isnadını kullanmaktadır (İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 59).

⁶⁶ Çunder için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 295; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 150; Müslim, "Mukaddime", 2. Yahyâ b. Saîd için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 83; Nesâî, *Sünenü'l-kübrâ*, III, 457; Ebû Ya'lâ *Müsned* I, 461, Cu'fî için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 83. Haccac b. Muhammed için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 123 (hadis tahville zikredilmiştir). Halid b. Hâris için bkz. Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 457, Amr b. Merzûk için bkz. Taberânî, *Cüz*, s. 69.

⁶⁷ Tirmizî, "İlim", 8. Bu metni Ebû Ya'la da aynı isnadla benzer şekilde aktarır (Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 394).

⁶⁸ İbn Mâce, "Mukaddime", 4.

⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *Fezâilu's-sahâbe* II, 649.

⁷⁰ Tirmizî, "Menâkıb", 19.

rivâyetlerin ortak râvisi Şerîk b. Abdullah güvenilir bir râvi sayılmasına rağmen, özellikle hafızasının kötü olması sebebiyle eleştirilmiştir.⁷¹ Rivâyeti nispeten farklı olan Yahyâ b. Abdülhamîd el-Himmânî ise hafıza bakımından güvenilir kabul edilmesine rağmen, hadis hırsızlığı yapması ve münker rivâyetlerde bulunması nedeniyle oldukça tartışmalı bir râvidir.⁷² Şimdiye kadar zikredilen Hz. Ali > Rib'î > Mansûr rivayetlerinden tamamen ayrılan Tirmizî tarîkinde ise Vekî b. Cerrâh'ın oğlu Süfyân, yalancı ithamına varan cerh ifadeleriyle değerlendirilmektedir.⁷³ Dolayısıyla bu rivâyetlerde görülen karakteristik farklılıklar, zayıf ve metrûk râvilerden kaynaklanmış olmalıdır.

(3) Seleme b. Küheyl tarîkleri: Hz. Ali > Rib'î b. Hırâş > Mansûr isnadıyla “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ” hadisini nakleden diğer bir râvi Seleme b. Küheyl'dir. Bu isnadı Seleme b. Küheyl'in oğlu Yahya b. Seleme vasıtasıyla eserine alan Bezzâr, yukarıda zikredilen Yahyâ el-Himmânî rivâyetinde olduğu gibi Hz. Ali'nin faziletine dair olayı nakletmiş ve sonrasında “...لَا تَكْذِبُوا عَلَيَّ” metnini oldukça küçük farklılıklarla zikretmiştir.⁷⁴ Mansûr > Seleme b. Küheyl rivâyeti, Seleme b. Küheyl > Oğlu Muhammed b. Seleme... isnadıyla Taberânî tarafından da aktarılmış, fakat orada metin “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ”nin bilinen lafızlarıyla kaydedilmiştir.⁷⁵ Yukarıda zikredilen Yahyâ el-Himmânî rivâyetine bakılarak Seleme b. Küheyl nakillerinde ilk metnin daha doğru olması muhtemelse de, Seleme b. Küheyl'in iki oğlunun da zayıf sayılması,⁷⁶ metinler hakkında bir fikir ileri sürmeyi zorlaştırmaktadır.

(4) Kays b. Rabî tarîki: Mansûr b. Mu'temir'in râvileri arasında en son incelenecek olan tarîk Kays b. Rabî vasıtasıyla nakledilmektedir. Bu tarikte “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ” hadisi meşhur şekliyle nakledilmiştir.⁷⁷ Ancak bu rivâyette de Kays b. Râbî'nin hafızasının nispeten zayıf olduğu ve yaşlandığında oğlu tarafından hadisleri arasına onun olmayan rivâyetlerin sokuşturulduğu belirtilmektedir.⁷⁸ Bu rivâyette Kays b. Rabî'nin râvisi olan Cendel b. Vâlık da hatalı rivâyetleri olan bir râvi olarak tanıtılmıştır.⁷⁹

Neticede, Hz. Ali > Rib'î > Mansûr kanalıyla gelen “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ” rivâyetleri toplu olarak düşünüldüğünde, Şu'be b. Haccâc vasıtasıyla devam eden isnadların sahit olduğu ve bunların da kendi içinde yakın lafızlarla nakledildiği görülmektedir. Aynı zamanda diğerlerine nispetle daha yaygın bir şekilde rivâyet edilen bu tarîklerde metin “...لَا تَكْذِبُوا عَلَيَّ” şeklindedir. Şu'be dışındaki isnadlarda ise

⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 293.

⁷² Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XXXI, 433; İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 213.

⁷³ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-mecrûhîn*, I, 359.

⁷⁴ Bezzâr, *Müsned*, III, 118.

⁷⁵ Taberânî, *Cüz*, s. 73.

⁷⁶ Yahyâ b. Seleme için bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, XI, 196. Muhammed b. Seleme için bkz. Zehebî, *Mizân*, VI, 171.

⁷⁷ Taberânî, *Cüz*, s. 71.

⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 350.

⁷⁹ İbn Hacer, *Takrîb*, s. 143.

bu lafız ana hatlarıyla korunmasına rağmen düzensiz olarak nakledildiği yani "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." rivâyetlerinin kaydedildiği de görülmektedir. Ancak bu tariklerin râvilerinin zayıf olması, söz konusu lafızlara ihtiyatla yaklaşmayı gerektirmektedir. Diğer bir deyişle Hz. Ali > Rib'î > Mansûr... isnadına sahip "لَا تَكْذِبُوا عَلَيَّ..." dışındaki karakteristik farklar, zayıf râvilerin tasarrufundan kaynaklanmış olabilir. Hz. Ali > Rib'î > Mansûr yerine Rib'î > Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ... isnadında aynı sorun görülmektedir. Zira "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." nin meşhur lafzının zikredildiği bu isnad da, meçhûl ve tartışmalı râvilerden oluşmuştur.⁸⁰

b. Hz. Ali > Sa'lebe b. Yezîd el-Hımmânî > Habîb b. Ebî Sâbit > A'meş...: Bu isnadı, Muhammed b. Fudayl vasıtasıyla alan Ahmed b. Hanbel onu "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinin meşhur lafızıyla kaydetmektedir.⁸¹ Onu başka râviler vasıtasıyla da nakleden Bezzâr, Ebû Ya'lâ, Taberânî ve İbn Adî (v. 365/976) kendi isnadlarıyla metni aynı şekilde naklederler.⁸² Bu râvilerin aktardıkları rivâyetler arasında herhangi bir lafız farklılığı gözükmemektedir.⁸³

İsnadda yer alan râvilerin güvenilir oldukları belirtilmektedir.⁸⁴ Sa'lebe b. Yezîd el-Hımmânî hakkında bazı tenkitler ileri sürülmüşse de, âlimler genel olarak onun hadislerini kabul etme eğilimindedir.⁸⁵

Netice olarak, Hz. Ali > Sa'lebe > Habîb b. Ebî Sâbit vechiyle gelen hadisler kendi içerisinde lafız bütünlüğü sağlamakta (مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...) ancak, Hz. Ali > Rib'î b. Hırâş... vechiyle gelen sahih hadislerden (لَا تَكْذِبُوا عَلَيَّ...) tamamiyle ayrılmaktadır. Bu iki vecih dışında Hz. Ali'den gelen başka rivâyetler de bulunmaktadır.

c. Hz. Ali > Abdurrahman b. Ebî Leylâ > Hakem b. Uteybe...: Bu vecihle gelen rivâyetler incelendiğinde Hakem tarîkinin yaygın olarak A'meş tarafından nakledildiği görülmektedir. İbn Mâce, onu Muhammed b. Fudayl > Osman b. Ebî Şeybe vasıtasıyla eserine almış ve "مَنْ رَوَى عَنِّي حَدِيثًا وَهُوَ يُرَى أَنَّهُ كَذَبَ فَهُوَ"

⁸⁰ Taberânî, *Cüz*, s. 75 (Muhakkikin notu). Ayrıca bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsât*, IV, 158.

⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 78.

⁸² Bezzâr, *Müsned*, III, 90; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 383; Taberânî, *Cüz*, s. 77, 80 vd.; İbn Adî, *Kâmil*, II, 536.

⁸³ İbnü'l-Cevzî de aynı metni nakleder (*Mevzûât*, I, 59-60).

⁸⁴ Habîb b. Ebî Sabit için bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 156; Süleyman b. Mihrân için bkz. İbn Hacer, *Takrîb*, s. 254; Muhammed b. Fudayl için bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 359. Diğer râvilerin değerlendirilmesi için bkz. Taberânî, *Cüz*, s. 81-82, 85 –tahkik edenin notu-.

⁸⁵ Tenkitler için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 174; İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, I, 207; İbn Adî, *Kâmil*, II, 536; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 23. Sika diyenler veya hadislerini kabul edenler: İbn Hibbân, *Sikât*, IV, 98; Makdisî, *el-Ehâdisü'l-muhtâre*, II, 26. Bazı âlimler ise onun Hz. Ali ile görüşmediğini ileri sürmüştür (İbn Adî, *Kâmil*, II, 536). Ne var ki bu diğer muhaddisler tarafından pek kabul görmemiştir. Birçok âlim onun Hz. Ali'den hadis işittiğine işaret etmişlerdir (Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, II, 174; Bezzâr, *Müsned*, III, 91; Makdisî, *Muhtâre*, II, 26. Ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, IV, 399; İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 23). Söz konusu hadisin geçtiği eserlerin muhakkikleri de genel olarak hadisin "sahih" ya da "hasen" olduğunu kaydederler. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 78 (Hadisin, Ahmed Muhammed Şakir tahkikinde "sahih"; Şuayb el-Arnâût tahkikinde ise "sahih li gayrihi" olduğu söylenmiştir); Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 383 (Muhakkik Hüseyin Selim Esed, hadisin "hasen" olduğunu belirtir); Taberânî, *Cüz*, s. 79 (Muhakkik Gumârî, hadisin "sahih" olduğunu belirtir).

أَحَدُ الْكَاذِبِينَ/Kim yalan olduğunu bilerek benden bir hadis nakledeyse o iki yalancıdan biridir” lafızıyla nakletmiştir.⁸⁶ Bu hadisi aynı isnadla aktaran Abdullah b. Ahmed b. Hanbel’in metninde ise “مَنْ رَوَى عَنِّي” yerine “مَنْ حَدَّثَ عَنِّي” ifadesi zikredilmekte, “أَحَدُ الْكَاذِبِينَ” yerine ise “أَكْذَبُ الْكَاذِبِينَ/yalancıların en yalancısıdır” denilmektedir.⁸⁷ Hadisi kendi isnadlarıyla nakleden Tahâvî ve Taberânî de İbn Mâce metnine yakın lafızlar kaydetmişlerdir.⁸⁸

Yukarıdaki lafızların tamamı dikkate alındığında Abdullah b. Ahmed b. Hanbel’in “أَكْذَبُ الْكَاذِبِينَ” ifadesi, şayet nüsha farklılığı değilse, bizzat kendisinden kaynaklanmış gibidir. Sika râviler tarafından zikredilen bu isnadlardaki hangi lafız dikkate alınıralsa alsın, burada cümle yapısının kendi içerisinde uyumlu olması ve bu yapının da Hz. Ali’den gelen diğer “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” rivayetlerinden farklılık arzemesi konumuz açısından önemlidir.⁸⁹ Zira, Hz. Ali’den gelen rivâyetlerde de vecihler arasında, birinin diğerinden ayırdedilmesini sağlayan farklar bulunduğu görülmektedir.

A’miş’in dışında bu hadisi Hakem b. Uteybe’den nakleden bir diğer şahıs, Muhammed b. Ebî Leylâ’dır. Onun tarafından nakledilen lafız da “مَنْ حَدَّثَ عَنِّي... فَهُوَ أَحَدُ الْكَاذِبِينَ” şeklindedir. Aralarında belirgin bir fark olmaksızın yakın lafızlarla İbn Ebî Şeybe, İbn Mâce, Bezzâr, İbnü’l-Arâbî (v. 341/952) ve Taberânî tarafından nakledilen bu tarîk,⁹⁰ Muhammed b. Ebî Leylâ nedeniyle zayıftır.⁹¹ Ancak bu isnaddaki zayıflığın, bir önceki isnadda yer alan A’miş tarafından telafi edildiği görülmektedir.

Abdurrahman b. Ebî Leylâ > Hakem > A’miş (veya Muhammed b. Ebî Leylâ) isnadıyla gelen hadiste tartışmalı bir diğer konu ise, aynı isnadla yani Abdurrahman b. Ebî Leylâ > Hakem > Şu’be kanalıyla gelen isnadın sahâbî râvisi olarak Hz. Ali yerine Semüre b. Cündeb’in gözükmemesidir. Bu isnadla gelen rivâyette de yukarıda zikredilen hadis, çok küçük farklılıklar bir yana, aynı lafızla nakledilmiştir.⁹² Bu noktada iki ihtimal söz konusudur. Ya Abdurrahman b. Ebî Leylâ bu hadisi her iki sahâbîden de nakletmiş, aynı şekilde davranan Hakem b. Uteybe de, her iki sahâbînin rivâyetini râvilerine aktarmıştır,⁹³ ya da isnadlarda ortak olan râviler yanlışlıkla bir sahâbînin hadisini diğerine atfetmişlerdir. Bu

⁸⁶ İbn Mâce, “Mukaddime”, 5.

⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 113 (Abdullah b. Ahmed’in *Zevâidi*).

⁸⁸ Tahâvî, *Şerhu müşkilî’l-âsâr*, I, 373, Taberânî, *Cüz*, s. 83.

⁸⁹ İbnü’l-Cevzî, Hz. Ali > Abdurrahman b. Ebî Leylâ > Hakem b. Utbe > A’miş.. isnadıyla, “مَنْ نَقَلَ عَلَيَّ... مَنْ رَوَى عَنِّي” lafzını zikreder (İbnü’l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 60). Ancak bu isnadda yer alan Hüseyin b. Ali b. Esved hakkında “Sadûk fakat çokça hata yapan birisidir” denmiştir (İbn Hacer, *Takrîb*, s. 167).

⁹⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 237; İbn Mâce, “Mukaddime”, 5; Bezzâr, *Müsned*, II, 225; İbnü’l-Arâbî, *Mu’cem* II, 372; Taberânî, *Cüz*, s. 86.

⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 268.

⁹² Muğîre b. Şu’be’den benzer lafızla nakledilen isnad tamamen farklı olduğundan dikkate alınmamıştır (İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 237; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 255 vd.).

⁹³ Bu yorum için bkz. Tayâlisî, *Müsned*, II, 218 -Tahkik eden Muhammed b. Abdilmuhsin’in notu-

rivâyetlere işaret eden Tirmizî'nin "Ehl-i hadise göre, sanki İbn Ebî Leylâ > Semüre rivâyetleri daha sahihtir"⁹⁴ şeklindeki ifadelerine bakılırsa onların ikinci ihtimalle meylettikleri ileri sürülebilir.

Yukarıda zikredilen isnadların dışında Harâitî (v. 327/939), Hz. Ali > [Abdurrahman b. Ebî Leylâ]⁹⁵ > oğlu İsâ b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ > kardeşi Muhammed b. Ebî Leylâ > Kays b. Rebî... aracılığıyla aynı hadisi benzer lafızlarla nakletmiştir.⁹⁶ Ne var ki bu isnadda yer alan Muhammed b. Ebî Leylâ ve Kays b. Rabî zayıf olduğu için söz konusu lafzın, Hz. Ali'den geldiğine dair yukarıda zikrettiklerimize fazla bir destek sağlamamaktadır.⁹⁷

d. Hz. Ali > Ebû Abdurrahman es-Sülemî > Abdüla'lâ es-Sa'lebî...:

Fazla yaygın olmayan bu vecih, Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın *Zevâid*'inde "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." nin meşhur şekliyle nakledilmiştir.⁹⁸ O daha sonraki bazı kaynaklarda da aynı şekilde kaydedilir.⁹⁹ Ancak bu isnadların tamamında yer alan Abdüla'lâ es-Sa'lebî tartışmalı bir râvidir. Onun güvenilir olduğunu belirten değerlendirmeler bulunsa da, genelde zayıf bir râvi kabul edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁰

Yukarıda incelediğimiz vecihlerin dışında, Hz. Ali > Amr b. Şurahbîl > Ebû Ammar...;¹⁰¹ Hz. Ali > Kays b. Abbâd > Hasan b. Ebi'l-Hasan...;¹⁰² Hz. Ali > Abdullah b. Yahyâ > Cabir...¹⁰³ vecihleriyle gelen metinlerde "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinin bilinen lafızları yer alırken, Hz. Ali > Musaffah bnt. Ebî Mâlik > Cebele bnt. Musaffah > Fudayl b. Merzûk... vechiyle gelen rivayette "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ رَسُولَ اللَّهِ" *Kim Allah Resûlü (s.a.v.) adına yalan söylerse ateşteki yerine hazırlansın*" denmiştir.¹⁰⁴ Ne var ki Hz. Ali'den gelen bu vecihlerde zayıf ve meçhul râviler bulunmaktadır.

Netice olarak, Hz. Ali'den gelen "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinin rivâyetleri topluca düşünüldüğünde, lafzın Hz. Ali'nin râvileri arasında karakteristik bir şekilde farklı olarak nakledilebildiği fakat özellikle temel hadis kaynaklarında yaygın olarak nakledilen rivâyetlerde, muhtemelen zayıf râvilerden kaynaklanan tasarruflar bir yana, her bir vechin kendi içerisinde oldukça yakın lafızlarla aktarıldığı görülmektedir. "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisi dışındaki birçok vechi olan hadisler incelendiğinde de, onların vecihleri arasında çoğu kere ayırddedici farklılıklar bulunurken,

⁹⁴ Tirmizî, "İlim", 9.

⁹⁵ Bu isim matbû nüshada yer almamaktadır. Harâitî, *Mesâviü'l-ahlâk*, s. 80.

⁹⁶ Harâitî, *Mesâviü'l-ahlâk*, s. 80. Şuayb el-Arnâût, matbû nüshada bu ismin düştüğünü söylemektedir (bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 236 -el-Arnâût tahkiki-)

⁹⁷ Kays b. Rabî hakkında bkz. İbn Hacer, *Tehzîb*, VIII, 350.

⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 130 (Abdullah b. Ahmed'in *Zevâidi*).

⁹⁹ Taberânî, *Cüz*, s. 88; İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 59.

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, VI, 86.

¹⁰¹ Taberânî, *Cüz*, s. 90.

¹⁰² Taberânî, *Cüz*, s. 92; İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 60.

¹⁰³ Taberânî, *Cüz*, s. 94.

¹⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 60.

her bir vecih kendi içerisinde daha yakın lafızlarla nakledildikleri söylenebilir. Bu noktada, aralarında derece farkı olmakla birlikte lafız birlikteliğinin sağlanması bakımından, yukarıda incelenen “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” rivayetleriyle diğer hadisler arasında ayırıcı bir fark gözükmemektedir. Başka bir deyişle, Hz. Ali’den gelen “... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ” rivayetleri, hadisin sistematik olarak nakledilmediği zaman diliminde yani Hz. Ali’nin râvileri (veya onlardan sonraki bir veya birkaç râvi) zamanında, farklı lafızlarla nakledilmiş, daha sonra ise her bir vecih, kendi içerisinde lafız birlikteliğini, zayıf râvilerden kaynaklanan farklılıklar bir yana, genel olarak sağlamış gözükmektedir.

Yukarıda zikrettiklerimizin dışında vecihleri arasında farklılık bulunan başka sahâbîler de görülmektedir. Örneğin Zübeyr b. Avvâm rivâyetlerinde, Zübeyr > Abdullah b. Zübeyr > Câmî b. Şeddâd > Şu’be isnadları, “... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisini hem “مُتَعَمِّدًا” kelimesi olmaksızın¹⁰⁵ hem de söz konusu kelimeyle birlikte aktarıırken,¹⁰⁶ Zübeyr > Abdullah b. Zübeyr > Câmî b. Şeddâd > Vebara b. Abdurrahman... isnadları ise “... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...”nin meşhur lafızlarını nakletmektedir.¹⁰⁷ Öte yandan Zübeyr b. Avvâm > Abdullah b. Zübeyr > Abdullah b. Urve > Ömer b. Abdullah b. Urve... isnadları genel olarak “... مَنْ حَدَّثَ عَنِّي كَذِبًا...”;¹⁰⁸ Zübeyr b. Avvâm > Abdullah b. Zübeyr > Hişâm b. Urve isnadları ise “... مَنْ قَالَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ...” şeklinde¹⁰⁹

Abdullah b. Ömer’in “... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” rivâyetleri incelendiğinde ise, Abdullah b. Ömer > oğlu Sâlim kanalıyla gelen isnadların genel olarak “إِنَّ الَّذِي يَكْذِبُ عَلَيَّ” *Benim adıma yalan söyleyen için ateşte bir ev bina edilir* lafızıyla nakledildiği görülmektedir.¹¹⁰ Temel hadis kaynaklarında bu isnad kadar yaygın olmayan Abdullah b. Ömer > Abdullah b. Dînâr... rivâyeti ise “... مَنْ أَفْرَى الْفَرَى مَنْ إِدْعَى إِلَى غَيْرِ وَالِدِهِ وَمَنْ أَفْرَى الْفَرَى مَنْ أَرَى عَيْتِيهِ مَا لَمْ تَرَ وَمَنْ أَفْرَى الْفَرَى مَنْ قَالَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ...” *Kendisini babasından başkasına nispet eden kimse yalancıların en kötüsüdür; görmediğini gördüm diyen kimse en kötü yalancıdır; Benim demediğimi benim adıma söyleyen kimse de yalancıların en büyüğüdür.*” şeklindedir.¹¹¹ Zayıf veya meçhul râvilerce aktarıldığı anlaşılan Abdullah b. Ömer > Nâfi... isnadıyla “... مَنْ قَالَ عَلَيَّ...”;¹¹² İbn

¹⁰⁵ Bkz. İbn Sa’d, *Tabakât*, III, 107; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 166; Buhârî, “İlim”, 38.

¹⁰⁶ Örnek olarak bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 295; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 165; Burada Şu’be > Tayâlisî rivâyetinin ise farklı olduğu görülmektedir (Tayâlisî, *Müsned*, I, 27).

¹⁰⁷ Bkz. Ebû Dâvûd, “İlim”, 4; Bezzâr, *Müsned*, III, 187; İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve’l-mesânî*, I, 162.

¹⁰⁸ Bkz. Dârimî, “Mukaddime”, 25; Şâfi, *Müsned*, I, 97.

¹⁰⁹ İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 440.

¹¹⁰ Bkz. Şâfi, *Risâle*, I, 390; Hennâd, *Zühâd*, III, 260; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 295. Ubeydullah b. Ömer > Fudayl b. İyâz (sika bir râvi olduğu belirtilir, İbn Hacer, *Takrib*, s. 448) kanalıyla gelen rivâyetler ise farklı lafızlarla kaydedilmiştir. Bkz. Tahâvî, *Şerhu Müşkili’l-âsâr*, I, 360; Taberânî, *Cüz*, s. 151. Öte yandan muhtemelen zayıf râvilerden kaynaklanan farklılıklar bulunmaktadır: Taberânî, *Cüz*, s. 154; İbnü’l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 74).

¹¹¹ İbn Hacer, *Muhtasarü Zevâidi Müsnedi’l-Bezzâr*, I, 125. Heysemî, Bezzâr’ın rivâyetinde yer alan râvilerin güvenilir olduğunu belirtir (Heysemî, *Mecmau’z-zevâid*, I, 367).

¹¹² Taberânî, *Cüz*, s. 158. Hadisin isnadında meçhul şahıslar bulunmaktadır.

Ömer > Zeyd b. Eslem...¹¹³ ve İbn Ömer > Mücâhid... isnadlarıyla ise "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ" lafızları nakledilmiştir.¹¹⁴

Abdullah b. Amr'dan aktarılan "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ" rivayetleri de benzer bir yapıdadır. Temel hadis kaynaklarında yaygın bir şekilde yer alan Abdullah b. Amr > Ebû Kebşe es-Selûlî > Hassân b. Atıyye isnadlarıyla "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ"nin meşhur lafızları zikredilirken;¹¹⁵ bu isnad kadar yaygın olmayan Abdullah b. Amr > Amr b. Velîd > Yezîd b. Ebî Habîb... isnadıyla "... مَنْ قَالَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ..." lafzı nakledilmiştir.¹¹⁶ Ayrıca Abdullah b. Amr > Mücâhid... isnadıyla "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisi nakledilirken,¹¹⁷ "Amr b. Şuayb an ebîhi an ceddihî" isnadıyla hem "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..."nin meşhur lafızları, hem de "... مَنْ قَالَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ..." rivâyetleri aktarılmıştır.¹¹⁸

"... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinde en geniş rivâyet ağına sahip olan Enes b. Mâlik vecihlerinde nispeten bir birliktelik görülse de *Sahîhahayn*'da da nakledilen Enes b. Mâlik > Abdülazîz b. Suhayb vechi "النَّارُ مِنْ كَذِبًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ" *Kim benim adıma yalanı bilerek söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın* şeklinde kaydedilmektedir.¹¹⁹ Enes b. Mâlik > Süleyman b. Tarhân et-Teymî...; Enes b. Mâlik > İbn Şihâb ez-Zührî...; Enes b. Mâlik > Hammâd b. Ebî Süleyman ve diğer isnadlar genel olarak "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." şeklinde nakledilmesine rağmen bu rivâyetlerin bazılarında "مُتَعَمِّدًا" kelimesinin zikredilmediği veya "أَنَّ قَالَ مُتَعَمِّدًا" *sanırım o 'mütemmiden' dedi* şeklinde şüphe ızhar edildiği görülmektedir.¹²⁰

Yukarıda zikredilen sahâbilerin yanı sıra, Hz. Ebû Bekir,¹²¹ Hz. Ömer,¹²² Ebû Katâde,¹²³ Ebû Hüreyre,¹²⁴ Muğîre b. Şu'be,¹²⁵ Ebû Ümâme,¹²⁶ Ukbe b. Âmir,¹²⁷ Râfi'

¹¹³ İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 74.

¹¹⁴ İbn Adî, *Kâmil*, I, 36.

¹¹⁵ Bkz. Abdurrezzâk, *Musannef*, VI, 109, X, 312; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 295; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 159, 202, 214; Dârimî, "Mukaddime", 46; Buhârî, "Enbiya", 51; Tirmizî, "İlim", 13.

¹¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 158, 171; Fesevî, *Târih*, II, 301; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, I, 361; İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 81. Taberânî ise yukarıdaki kaynaklardan farklı olarak onu "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ"nin meşhur şekliyle nakletmektedir (Taberânî, *Cüz*, s. 172).

¹¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 171; Taberânî, *Cüz*, s. 178, 179.

¹¹⁸ Taberânî, *Cüz*, s. 174, 176.

¹¹⁹ Buhârî, "İlim", 38; Müslim, "Mukaddime", 2. Krş. Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, III, 457; İbn Adî, *Kâmil*, I, 17; İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 92.

¹²⁰ Süleyman b. Tarhân vechi için bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 296; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 116, 203; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VII, 118, 121. Zührî vechi için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 223; Tirmizî, "İlim", 8; Mehâmilî, *Emâli*, s. 327; Taberânî, *Cüz*, s. 267, 269, 270, 272 ve 274. Hammâd b. Ebî Süleymân için bkz. Ali b. Ca'd, *Müsned*, s. 64; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, VII, 74; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, I, 363. Hadisin diğer vecihleri için bkz. Taberânî, *Cüz*, s. 257, 262, 275, 276, 277, 280, 282, 283, 284, 286 vd.

¹²¹ Hz. Ebû Bekir > Câbir b. Abdullah... ve Hz. Ebû Bekir > Abdülhayr b. Yezîd... vecihleriyle gelen hadisler genel olarak "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." şeklindeyken (Taberânî, *Cüz*, s. 49, 51); Hz. Ebû Bekir > Ebû Kebşe el-Enmârî... vechiyle gelenler farklı lafızlarla nakledilmiştir (bkz. Ebû Ya'lâ, *Müsned*, I, 74; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-ıvsaat*, III, 173).

¹²² Hz. Ömer > Eslem > Düceyn... isnadına örnek olarak bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 47 (مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ / Kim benim adıma yalan söylerse ateştedir). Hz. Ömer > Ebû Hüreyre > Ubeydullah b. Abdullah et-Teymî için bkz. Taberânî, *Cüz*, s. 56 (... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...); Hz. Ömer > Karaza b. Ka'b > Şa'bî... için bkz. Taberânî, *Cüz*, s. 58 (... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...).

b. Hadîc¹²³, Talha b. Ubeydillah¹²⁹ ve Hz. Aişe'den¹³⁰ gelen isnadlarda da benzer durumların söz konusu olduğu söylenebilir. İbn Hacer, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer rivâyetleri hariç, adı geçen sahâbîlerin hadislerini sahih veya hasen grubunda zikretmiştir.¹³¹

“مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” nin bazı rivâyetleri ise, görüldüğü kadarıyla sahâbî râvisinden değil, tâbiûn râvisinden (veya bir sonraki râviden) itibaren kollara ayrılmaktadır. Bu yapıdaki rivâyetler içinde de tarîkler arasında çeşitli lafız farklılıkları dikkat çekmektedir. Bu hadislerin bazıları temel kaynaklarda nispeten geniş bir şekilde rivâyet edilmişken bazılarının ise sadece bir kaç isnadı bulunmaktadır. Örneğin Seleme b. Ekvâ'nın hadisini ondan mevlâsı Yezîd b. Ebî Ubeyd nakletmiş hadis ondan sonra yaygınlık kazanmıştır. Yezîd b. Ebî Ubeyd'in râvileri ise bu

→

¹²³ Ebû Katâde > Abdurrahman b. Ka'b... için bkz. Taberânî, *Cüz*, s. 237 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...), Ebû Katâde > Ma'bed b. Ka'b b. Mâlik... İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 295 (...مَنْ تَقُولُ عَلَيَّ...); Ebû Katâde > Ümmü Esîd b. Ebî Esîd... Şâfiî, *Risâle*, I, 390 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ فَلْيَأْتِمِسْ لِحَبِيْبِهِ مُضْجَعًا مِنَ النَّارِ) /Benim adıma yalan söyleyen kimse yan tarafı için cehennemden yer arasın).

¹²⁴ Ebû Hüreyre isnadları için bkz. Kuzudişli, Bekir, “Argumentum a silentio and the hadith of Man kadhaba ‘alayya”, *HTD*, yayımlanacak.

¹²⁵ Muğîre b. Şu'be > Ali b. Rebîa... için bkz. Buhârî, “Cenâiz”, 34; Müslim, “Mukaddime”, 1 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...); Muğîre b. Şu'be > Meymûn b. Ebî Şebîb... Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 255 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...); Ebû Ümâme > Mekhûl eş-Şâmî... Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, IV, 320-321 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...); Kim yalan olduğunu bilerek bir hadis naklederse o iki yalancıdan biridir).

¹²⁶ Ebû Ümâme > Şehr b. Havşeb... için bkz. Taberânî, *Cüz*, s. 313 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...); Ebû Ümâme > Kâsım b. Abdurrahman... Taberânî, *Cüz*, s. 316; Ebû Ümâme > Ebû Gâlib... Taberânî, *Cüz*, s. 318 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...); Ebû Ümâme > Mekhûl eş-Şâmî... Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, IV, 320-321 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...); Kim benim adıma kasten yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın).

¹²⁷ Ukbe b. Âmir > Ebû Uşşâne >... için Rüyânî, *Müsned*, I, 181 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ...); Ukbe b. Âmir > Hişâm b. Ebî Rukayye... Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 156 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...).

¹²⁸ Râfî b. Hadîc > Abdurrahman b. Râfî'... için bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, IV, 268 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...); Benim adıma yalan söylemeyin. Benim adıma yalan söylemek herhangi bir kimse adına yalan söylemek gibi değildir); Râfî b. Hadîc > Abâye b. Rifâa... isnadlarına örnek olarak bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, IV, 276 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مَقْعَدُهُ مِنَ الْجَهَنَّمَ) /Hadis rivâyet edin. Benim adıma yalan söyleyen cehennemdeki yerine hazırlansın). İbn Ebî Hâtim de benzer bir lafız naklederken (İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II, 7), Taberânî farklı lafızlar zikretmektedir (Taberânî, *Cüz*, s. 327).

¹²⁹ Talha b. Ubeydullah > Oğlu Mûsâ b. Talha için bkz. İbrahim b. İshak el-Harbî, *Garibü'l-hadis*, II, 724 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...); Hadisi aynı vecihle zikreden Taberânî'nin metni ise “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مَقْعَدُهُ مِنَ الْجَهَنَّمَ” /Benim benden bir hadis rivâyet ederde rivâyetinde yalan söylerse ateşteki yerine hazırlansın” şeklindedir (Taberânî, *Cüz*, s. 96); Talha b. Ubeydullah > Oğlu İshak... İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 61 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...); Talha b. Ubeydullah > Mâlik b. Ebî Âmir... Taberânî, *Cüz*, s. 99 (...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...); Kim Allah adına yalan söyleyen bir insanda hayır bulamazsın. -Bu hadis mevkûftur-).

¹³⁰ Hz. Aişe > Ebû Seleme.. kanalıyla “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ فَلْيَأْتِمِسْ بِنِي فِي النَّارِ” /Benim demediğimi benim adıma söyleyen kimse ateşteki evine hazırlansın” (Tahâvî, *Şerhu müşkeilü'l-âsar*, I, 359; krş İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 127). Bu hadisi Evzâî'den zayıf bir isnadla alan Taberânî, metni “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” nin bilinen şekliyle nakletmektedir (Taberânî, *Cüz*, s. 392). Hz. Aişe > Kâsım b. Abdullah... isnadıyla ise şu lafız kaydedilmektedir: “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ فَلْيَأْتِمِسْ بِكِتَابِي وَرَسُولِي مَقْعَدُهُ مِنَ النَّارِ” /Kim Allah adına, kitabı ve resulleri adına yalan söylerse ateşteki yerine hazırlansın”. Bu hadisin isnadı zayıftır (bkz. Taberânî, *Cüz*, s. 394).

¹³¹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, I, 203.

hadisi genel olarak farklı lafızlarla nakletmişlerdir.¹³² Kays b. Sa'd b. Ubâde'den gelen isnadlar da Seleme b. Ekva rivâyetlerine benzetilebilir.¹³³

Ebû Kırşâfe Cendere b. Hayşene,¹³⁴ Câbir b. Hâbis¹³⁵ ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan¹³⁶ ise genel olarak tekli olan ve elde mevcut kaynaklarda yaygın bir şekilde rivâyet edilmemiş lafızlar aktarılmıştır. Bu sahâbîden gelen lafızlar "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ" den farklıdır. İbn Hacer'in tasnifine göre Kays b. Sa'd ve Câbir b. Hâbis rivâyetleri hariç, diğer hadisler sahih veya hasendir.¹³⁷

C. AYNI LAFIZLARLA NAKLEDİLEN "MEN KEZEBE ALEYE..." Rİ-VAYETLERİ

Lafızları büyük oranda "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ" hadisinin meşhur şekliyle aynı olan rivâyetlerin bir kısmı birçok vecihten nakledilirken, önemli bir kısmı ise tekli isnadlarla aktarılmıştır. Aşağıda, birçok veche sahip Ebû Saîd el-Hudrî, İbn Mes'ûd... rivâyetleri incelenecek daha sonra da tekli isnadlara kısaca işaret edilecektir.

1. Ebû Saîd el-Hudrî'den Gelen İsnadlar

Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ" hadisi daha sonra Atâ b. Yesâr, Ebû Nadre Münzir b. Mâlik, Atıyye b. Sa'd el-Avfî, Ebû Hârûn Umâre b. Cüveyn el-Abdî, Şeddâd b. Abdurrahman ve Yezîd b. Suheyb el-Fakîr tarafından nakledilerek birçok hadis kitabında nakledilmiştir.¹³⁸

a. Ebû Saîd el-Hudrî > Atâ b. Yesâr > Zeyd b. Eslem > Hemmâm b. Yahyâ b. Dînâr...: Bu isnad, Basralı muhaddis Hemmâm'dan sonra Ebû Ubeyde el-Haddâd, Affân ve diğer râviler tarafından nakledilmiştir. Araştırabildiğimiz kadarıyla temel hadis kaynaklarında bu vecihten gelen bütün ifadeler "... مَنْ كَذَبَ"

¹³² Ondand nakleden beş ravinin beşi de onu farklı bir şekilde nakleder: Mekkî b. İbrahim rivâyeti için bkz. Buhârî, "İlim", 38. Dehhâk b. Mahled rivâyeti için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 47; Yahyâ b. Saîd rivâyeti için bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 50; Muhammed b. İbrahim rivâyeti için bkz. İbn Adî, *Kâmil*, I, 27; Hâtîm b. İsmail rivâyeti için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 89.

¹³³ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 422; Ahmed b. Menî', *Müsned* (İbn Hacer, *Metâlib*, XXV, 34'den naklen); İbn Abdilhakem, *Futûh*, s. 302; Fesevî, *el-Ma'rîfe ve't-târîh*, I, 132; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, III, 26; Taberânî, *Cüz*, s. 343. Krş. İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 106.

¹³⁴ Ebû Kırşâfe'den gelen lafız "... مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ" ، وَقَالَ : عَلَيَّ غَيْرَ مَا قُلْتُ ، بِنِي لَهُ /İşittiğiniz şeyleri benden rivâyet edin. Ama hiç kimseye benim adıma yalan söylemek helal olmaz. Kim benim adıma yalan söyler veya demediğimi bana nispet ederse onun için cehennemde, kalacağı bir ev bina edilir." şeklindedir (Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, III, 18). Yakın lafızlarla bkz. İbn Adî, *Kâmil*, I, 28.

¹³⁵ Câbir b. Hâbis > Ebû Nümeyr > Nümeyr... için bkz. Taberânî, *Cüz*, s. 383 (مَنْ قَالَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ لِيُكْذِبْ عَلَيَّ) /Kim, adıma yalan söylemek için benim demediğimi bana nispet ederek söylese cehennemdeki yerine hazırlansın) krş. İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 80.

¹³⁶ Sa'd b. Ebî Vakkâs > Amir b. Sa'd > Ebu'z-Zinâd... İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 65 (مَنْ قَالَ عَلَيَّ)... /Benim adıma yalan söylemelerini hoş görmüyorum" demektedir. (Taberânî, *Cüz*, s. 116).

¹³⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, I, 203.

¹³⁸ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 39; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 428; İbnü'l-A'râbî, *Mu'cem*, III, 365 vd.

علي"nin meşhur lafızlarıyla zikredilmiştir.¹³⁹ Ancak bazılarında "مُتَعَمِّدًا" kelimesinin söylenip söylenmediği hususunda tereddüt edilmiş ve "أَحْسِبُهُ قَالَ مُتَعَمِّدًا" /sanırım 'müreammiden' dedi" açıklaması yapılmıştır.¹⁴⁰ Her iki rivâyetin isnadının da sahih olduğu görülmektedir. Öte yandan Ahmed b. Hanbel'in kaydettiği bir rivâyet ise "فَقَدْ" yerine "فَلْيَبْؤُا" şeklindedir.¹⁴¹ Burada "فَلْيَبْؤُا" yerine "فَقَدْ" denmesi, nüsha farklılığından kaynaklanabileceği gibi, onun gerçekten bu lafızla nakledilmesinden meydana gelmiş de olabilir. Nitekim Ebû Ya'lâ'nın da sika ravilerden oluşan bu isnad zinciriyle aynı lafızları zikretmesi¹⁴² ifadenin kaydedilen şekilde rivâyet edildiği ihtimalini güçlendirmektedir.

b. Ebû Saîd el-Hudrî > Ebû Nadre Münzir b. Mâlik > Ebû Mesleme...: Bu vecih, Ebû Mesleme Saîd b. Yezîd el-Ezdî'den sonra Şu'be tarafından nakledilmekte ve sonrasında birçok öğrencisi vasıtasıyla temel hadis kaynaklarında zikredilmektedir. Araştırabildiğimiz kadarıyla bu vecihten gelen isnadların tamamında "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..."nin meşhur lafızları kaydedilmiştir.¹⁴³

c. Ebû Saîd el-Hudrî > Atıyye b. Sa'd el-Avfî...: Hadis kaynaklarında Atıyye b. Sa'd el-Avfî isnadları genel olarak Mutarrif b. Tarîf tarafından nakledilmiştir. Bu tarikle gelen rivâyetler "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..."nin bilinen lafızlarıyla kaydedilmektedir.¹⁴⁴ Atıyye b. Sa'd > Ebû Hanife isnadları da bu gruba dâhil edilebilir.¹⁴⁵

Atıyye b. Sa'd > Firâs b. Yahya isnadıyla gelen metinler ise nispeten farklıdır: "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَإِنَّ لَهُ بَيْتًا فِي النَّارِ" /Kim benim adıma yalan söylese onun için ateşte bir ev vardır".¹⁴⁶

Öte yandan Atıyye b. Sa'd > Fudayl b. Merzûk... rivâyetlerinin de farklı olduğu görülmektedir: "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ رَسُولَ اللَّهِ بُيِّئَ لَهُ أَوْ تَبَوَّأَ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ" /Kim Resûlullah adına yalan söylese onun için ateşte bir bina yapılır veya ateşteki yerine hazırlansın".¹⁴⁷ Bu hadis Hz. Peygamber'e atfedilmemiştir. Nakledildiğine göre, Ebû Saîd el-Hudrî, rivâyet ettiği bir hadise karşı meclisteki bir adamın "Sen bunu Resulul-

¹³⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 296; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 39, 46, 56; Müslim, "Zühd", 72; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 416. krş: Tahâvî, *Şerhu meâni'l-âsâr*, I, 362; Ebû Bekir el-Katîî, *Cüz'ü'l-elf*, I, 476; Taberânî, *Cüz*, s. 215; İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 95.

¹⁴⁰ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 296; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 56; Müslim, "Zühd", 72.

¹⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 46.

¹⁴² Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 416.

¹⁴³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 44; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II, 428; Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, I, 361; Ebû Bekir el-Katîî, *Cüz'ü'l-elf*, s. 364; Taberânî, *Cüz*, s. 213; İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 96.

¹⁴⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 296; İbn Mâce, "Mukaddime", 4; Taberânî, *Cüz*, s. 217.

¹⁴⁵ Ebû Hanîfe, *Müsned*, s. 27; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-âsâr*, s. 80; Taberânî, *Cüz*, s. 218.

¹⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 39; İbnü'l-A'râbî, *Mu'cem*, IV, 45 (Bu kaynakta da benzer ifadeler yer almaktadır).

¹⁴⁷ Râvi Fudayl b. Merzûk metinde zikredilen lafızların hangisi olacağına şüphe etmiştir (Ali b. Ca'd, *Müsned*, I, 302). Ebû Bekir el-Katîî yine Fudayl b. Merzûk kanalıyla, "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ رَسُولَ اللَّهِ بُيِّئَ لَهُ أَوْ تَبَوَّأَ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ" (Katîî, *Cüz'ü'l-elf*, s. 482), Taberânî ise, "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ"nin meşhur lafızlarını zikretmiştir (Taberânî, *Cüz*, s. 221). Bu rivâyetler arasında sadece Taberânî'nin isnadı "merfû" dur.

lah'tan duydun mu" sorusuna kızarak söz konusu ifadeleri söylemiştir. Ancak bu isnadlar Atıyye b. Saîd el-Avfî nedeniyle tartışmalıdır. Hakkında ta'dil ifadeleri bulunmasına rağmen birçok alim onun zayıf olduğu kanaatindedir.¹⁴⁸

d. Ebû Saîd el-Hudrî > Ebû Hârûn Umâre b. Cüveyn el-Abdî...: Bu isnadı en erken kaydedenlerden biri olan Ma'mer b. Râşid'in metni nispeten farklıdır: "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ فَلَيْسَ بِنَبِيٍّ فِي النَّارِ/Kim benim adıma yalan söyleirse ateşteki evine hazırlansın".¹⁴⁹

Umâre b. Cüveyn'in diğer râvileri, Hüseyim, Hammâd b. Zeyd, Abdulazîz b. Abdissamed ve diğerlerinden gelen lafızlar ise "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..."nin meşhur lafızlarıdır.¹⁵⁰ Netice itibarıyla, Ma'mer b. Râşid kanalı hariç, diğer lafızların kendi içinde uyumlu olduğu görülmektedir. Öte yandan, bu rivâyetlerin ortak noktası olan Ebû Hârûn Umâre b. Cüveyn'in de "metrûk" bir râvi olduğu belirtilmelidir.¹⁵¹

e. Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen diğer isnadlar: Yukarıda zikredilen râvilerin dışında bu hadisi Ebû Saîd el-Hudrî'den, Yezîd b. Suheyb el-Fakîr,¹⁵² Şeddâd b. Abdurrahman¹⁵³ nakletmektedir. Her iki rivâyette de "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." ifadesi zikredilir. Ne var ki bu rivâyetler temel hadis kaynaklarında yaygın bir şekilde yer almazlar.

Ebû Saîd el-Hudrî vasıtasıyla gelen isnadların tamamı dikkate alındığında, bunların, büyük oranda aynı lafızlarla nakledildikleri söylenebilir. Bununla birlikte, bazı lafız farklılıkları da dikkat çekmektedir. Ebû Saîd el-Hudrî'nin söz konusu rivâyetini yaygın bir şekilde nakleden Atıyye el-Avfî ve Ebû Hârûn'un oldukça tartışmalı râviler olması yukarıda incelediğimiz farklılıklara sebebiyet vermiş olabilir.

2. Abdullah b. Mes'ûd'tan Gelen Rivâyetler

Temel hadis kaynaklarında Abdullah b. Mes'ûd rivâyetlerinin, Zirr b. Hubeyş, Ebû Vâil Şefîk b. Seleme, Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ûd, Amr b. Şurahbîl, Mesrûk tarafından devam ettirildiği görülmektedir.¹⁵⁴

a. Abdullah b. Mes'ûd > Zirr b. Hubeyş > Âsım b. Behdele...: Bu isnad Âsım'dan sonra Hammâd b. Seleme, Ebû Avâne, Ebû Bekir b. Ayyaş ve diğer

¹⁴⁸ İbn Hibbân, *Mecrûhîn*, II, 176; Zehebî, *Mizân*, V, 100; İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 200. Ta'dil ifadesi için bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 304; İbn Adî, *Kâmil*, V, 2007; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XX, 147.

¹⁴⁹ Ma'mer b. Râşid, *Câmî*, XI, 261. Bu hadisi Ma'mer'den nakleden Taberânî ise hadisi "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ"nin bilinen şekliyle rivayet etmiştir. Lafızdaki değişiklik isnaddaki İshâk b. İbrahim ed-Deberî'den kaynaklanmış olmalıdır. Zira İshak, her ne kadar Abdurrezzâk'ın râvileri arasında sayılsa da, ondan naklettiği hadisler problemlidir. (İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, I, 349).

¹⁵⁰ Müsedded, *Müsned*, -Bûsirî, *İthâf*, I, 279 dan naklen-, İbnü'l-A'râbî, *Mu'cem*, III, 365; Taberânî, *Cüz*, s. 225; İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 96.

¹⁵¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, VII, 361.

¹⁵² Taberânî, *Cüz*, s. 226.

¹⁵³ Ebû Hanîfe, *Müsned*, s. 27; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-âsâr*, s. 207.

¹⁵⁴ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 389, 454; Bezzâr, *Müsned*, V, 133; Taberânî, *Cüz*, s. 140.

râviler tarafından yaygın bir şekilde nakledilmiştir.¹⁵⁵ Araştırabildiğimiz kadarıyla bu isnadlarla gelen rivâyetler “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...”nin bilinen lafızlarıyla zikredilir.¹⁵⁶ Bununla birlikte, Âsım > Ebû Avâne tarîkiyle aktarılan bir isnadda “النار” yerine “جهنم” kelimesi bulunmaktadır.¹⁵⁷ Âsım’dan nakledilen başka bir isnadda da aynı durumun söz konusu olduğu dikkate alınırsa,¹⁵⁸ bu farklılık bizzat Âsım’dan kaynaklanmış olmalıdır.

b. Abdullah b. Mes’ûd > Ebû Vâil Şefik b. Seleme > Âsım b. Behdele...: Bu isnad Âsım b. Behdele’nin, söz konusu hadisi Zirr b. Hubeyş’in yanı sıra Ebû Vâil’den de naklettiğini göstermektedir.¹⁵⁹ Bu isnadla gelen hadis de, “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ”nin meşhur lafızlarıyla nakledilmektedir.¹⁶⁰ Bununla birlikte bir önceki başlıkta olduğu gibi burada da bir rivâyette “النار” yerine “جهنم” lafzı bulunmaktadır.¹⁶¹

Her iki isnad grubunun, Âsım b. Behdele hariç genel olarak sika râvilerden oluştuğu söylenebilir. Âsım ise, güvenilir bir râvi olmasına rağmen fazla hata yaptığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.¹⁶²

c. İbn Mes’ûd > Abdurrahman b. Abdullah b. Mes’ûd...: Bu isnad yaygın olarak Simâk b. Harb tarafından devam ettirilmiş, daha sonra Mes’ûdî, Süfyân, Şu’be gibi râvilerce nakledilmiştir. Temel hadis kaynaklarında oldukça fazla zikredilen bu isnadlarla sürekli “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...”nin bilinen lafızları kaydedilmiştir.¹⁶³ İsnadda yer alan râviler sika olmakla birlikte Abdurrahman b. Abdullah’ın babasından sınırlı sayıda hadis işittiği belirtilir.¹⁶⁴ Öte yandan isnadların neredeyse tamamında yer alan Simâk b. Harb hakkında da bazı tartışmalar bulunmaktadır.¹⁶⁵

d. Abdullah b. Mes’ûd’tan gelen diğer isnadlar: Yukarıda zikredilenler kadar yaygın olmasa da Abdullah b. Mes’ûd’tan nakledilen bir diğer isnad, Ebû Meysere Amr b. Şürahbîl > Talha b. Musarrıf > A’meş... isnadıdır. Ancak bu isnad oldukça tartışmalıdır. Çünkü hadisi A’meş’ten söz konusu isnadla sadece

¹⁵⁵ Bkz. Tayâlisî, *Müsned*, I, 48; Bezzâr, *Müsned*, V, 211.

¹⁵⁶ Bkz. Tayâlisî, *Müsned*, I, 48; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 402; Bezzâr, *Müsned*, V, 211; Tirmizî, “İlim”, 8; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, IX, 162, 207. krş: Taberânî, *Cüz*, s. 126, 130, 131, 133; İbnü’l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 67.

¹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 454.

¹⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 405.

¹⁵⁹ Taberânî’nin bir rivâyetinde Âsım’ın her iki hocasının ismi birlikte zikredilir (Taberânî, *Cüz*, s. 134).

¹⁶⁰ Bezzâr, *Müsned*, V, 133; Taberânî, *Cüz*, s. 136, 138.

¹⁶¹ Şâşî, *Müsned*, II, 80.

¹⁶² İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 35.

¹⁶³ Bkz. Tayâlisî, *Müsned*, s. 45; Ali b. Ca’d, *Müsned*, I, 96; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 295; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 389, 401, 436; İbn Mâce, “Mukaddime”, 4; Tirmizî, “Fiten”, 70; İbn Hibbân, *Sahîh*, XI, 129; Taberânî, *Cüz*, s. 141, 143, 144, 145; İbnü’l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 67-68.

¹⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 195.

¹⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 204.

Yûnus b. Bükeyr nakletmiş ve metni " مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا لِيُضِلَّ بِهِ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ / Kim benim adıma saptırmak için kasten yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın" lafzıyla aktarmıştır.¹⁶⁶

Hadisi Yûnus b. Bükeyr'in dışında nakleden Ebû Muâviye, Abdullah b. Mes'ûd yerine Hz. Ali; Süfyân es-Sevrî ise " رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ / Nebî'nin ashabından bir adam" demiştir. Vekî, Fudayl b. İyâz ve diğer râvilere göre Amr b. Şurahbîl hadisi mürsel olarak nakletmektedir.¹⁶⁷ Hz. Ali veya İbn Mes'ûd'un dışında başka sahâbî isimleri zikreden isnadlar da bulunmaktadır.¹⁶⁸ Bu isnadlar arasında, mürsel rivâyetin doğru olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁹

Burada hadis lafızları açısından önemli olan ise, gerek Abdullah b. Mes'ûd'a nispet edilen, gerekse Amr b. Şurahbîl vasıtasıyla gelen bazı isnadlarda " لِيُضِلَّ بِهِ " ya da " لِيُضِلَّ بِهِ النَّاسَ " ziyadesinin bulunmasıdır.¹⁷⁰ Resulullah'ın (s.a.v.) aleyhinde değil de lehinde hadis uydurulabilir söyleminin temellerinden biri olarak da kullanıldığı anlaşılan söz konusu ziyâde, muhaddisler tarafından "münker" kabul edilmiştir.¹⁷¹

Abdullah b. Mes'ûd'dan aktarılan bir diğer isnad da, Abdullah b. Mes'ûd > Mesrûk > Şa'bî > Câbir el-Cu'fi... rivâyet zinciridir. Bu isnadla gelen lafızlar bir yerde " مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ... "nin bilinen şekliyle,¹⁷² başka bir kaynakta ise nispeten farklı lafızlarla nakledilmiştir.¹⁷³ Hadisin isnadında yer alan Câbir el-Cu'fi hakkında ileri sürülen tenkitlerin yanı sıra,¹⁷⁴ Ebû Zür'â er-Râzî'nin bu isnadı garip bulduğu görülmektedir.¹⁷⁵ Nitekim bu isnad, araştırabildiğimiz kadarıyla, hadis kaynaklarında çok az rivâyet edilmiştir.

Abdullah b. Mes'ûd'tan gelen " مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ... " rivâyetleri topluca düşünüldüğünde, buradaki lafızların Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilenlere göre daha belirgin bir şekilde aynı olduğu görülmektedir. Her ne kadar, " النَّارَ " yerine müteradifi olan " جَهَنَّمَ " kelimesinin zikredildiği makbul rivâyetler bulunsa da bu, diğer lafız farklılıklarına göre nispeten daha kabul edilebilir bir durumdur. " لِيُضِلَّ بِهِ " ya da " لِيُضِلَّ بِهِ النَّاسَ " ziyadesi ise sahih kabul edilmemiş "münker" lafızlardır.

¹⁶⁶ Bezzâr, *Müsned*, II, 262; Tahavî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, I, 370; Şâfi, *Müsned*, II, 212.

¹⁶⁷ Bu rivâyetleri topluca görmek için bkz. Tahavî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, I, 370; Dârekutnî, *İlel*, V, 219-220.

¹⁶⁸ Hâkim, *Medhal ilâ's-Sahîh*, 99-101.

¹⁶⁹ Dârekutnî, *İlel*, V, 220; Hâkim, *Medhal*, 99-101. Toplu bilgi için bkz. İbn Hacer, *Metâlib*, XXV, 29-33 –Muhakkikin notu-.

¹⁷⁰ Örnek olarak bkz. Müsedded, *Müsned*, -İbn Hacer, *Metâlib*, XXV, 29 dan naklen-; Tahavî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, I, 371. Bazı rivâyetler de ise " مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ... "nin meşhur lafızları nakledilir. Örnek olarak bkz. Hennâd, *Zühd*, II, 639; Taberânî, *Cüz*, s. 128, 147.

¹⁷¹ Nevevî, *Şerhu Müslim*, I, 70; İbn Hacer, *Feth*, I, 200.

¹⁷² Taberânî, *Cüz*, s. 140.

¹⁷³ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, III, 438. Burada " مُتَعَمِّدًا " kelimesi bulunmamaktadır. Öte yandan isnad tamamen aynı olmasına rağmen Taberânî, başka bir eserinde zikrettiği lafız daha farklıdır: " مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ فَلْيَتَّبِعُوا بَيْتًا فِي النَّارِ " (Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, X, 159).

¹⁷⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, II, 41.

¹⁷⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, III, 1393.

Bu iki sahabînin “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” rivâyetleri, lafız birlikteliğini nispeten sağlamış ve temel hadis kaynaklarında sahabî râvisinden itibaren farklılaşarak yaygın bir şekilde nakledilmiş hadislerdir. Bunların dışında, genel olarak “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ”nin meşhur lafızıyla nakledilmekle birlikte, çoğunlukla ilk üç râvisi aynı olan ve Taberânî’ye kadarki hadis kaynaklarında sınırlı sayıda aktarılan rivâyetler de mevcuttur.

Örneğin, Saîd b. Zeyd’den gelen rivâyetler, temel hadis kaynaklarında büyük oranda Said b. Zeyd > Riyâh b. Hâris > Sadaka b. Müsennâ > Abdülvâhid b. Ziyâd... isnadıyla nakledilmiş ve isnad Abdülvâhid’den sonra farklı râvîler tarafından aktarılmaya başlamıştır.¹⁷⁶ Bu hadisler, araştırabildiğimiz kadarıyla bir rivâyet hariç “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...”nin meşhur lafızlarından oluşmaktadır.¹⁷⁷

Abdullah b. Abbâs,¹⁷⁸ Muâviye b. Ebî Süfyân,¹⁷⁹ Câbir b. Abdullah,¹⁸⁰ Zeyd b. Erkam,¹⁸¹ Hâlid b. Urfuta¹⁸² ve Imrân b. Husayn’dan¹⁸³ gelen rivâyetler de Saîd b. Zeyd isnadlarına benzetilebilir. İbn Hacer, adı geçen sahâbilerin rivâyetlerini sahih veya hasen grubunda zikretmiştir.¹⁸⁴

¹⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü’s-sahâbe*, I, 120 (Abdullah’ın zevâidi); Bezzâr, *Müsned*, IV, 99; Ebû Ya’lâ, *Müsned*, II, 257; Tahâvî, *Şerhu müşkilî’l-âsâr*, I, 357; Şâfi, *Müsned*, I, 245, 250; İbn Adî, *Kâmil*, I, 22; Taberânî, *Cüz*, s. 120. Krş. İbnü’l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 65. Öte yandan Bezzâr, söz konusu hadisi Saîd b. Zeyd’den nakleden Hâris b. Riyâh dışındaki başka bir râvînin isnadından bahsediyorsa da, kendisinin de belirttiği gibi bu oldukça zayıf bir rivâyettir (Bezzâr, *Müsned*, IV, 100).

¹⁷⁷ Şâfi’nin naklettiği bu rivâyet farklıdır: “مَنْ نَقَوْلَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ...” Şâfi, *Müsned*, I, 249-230. Buradaki farklılık, sika olmasına rağmen, az da olsa rivâyetlerinde vehimde bulunan İbrahim b. Haccâc’tan (İbn Hacer, *Takrîb*, s. 88) veya uzun zaman hafızasından rivâyet eden ve yanında kitap bulundurmayan Sâlih b. Muhammed’ten (Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 322) kaynaklanmış olabilir.

¹⁷⁸ İbn Abbâs rivâyetleri genel olarak Saîd b. Cübeyr > Abdüla’lâ... isnadıyla nakledilir. Bu isnadlarla “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...”nin meşhur lafızları aktarılmıştır (bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 296; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 323, 293; Dârimî, “Mukaddime”, 25; Tirmizî, “Tefsîr”, 1).

¹⁷⁹ Muâviye hadisleri genel olarak Muâviye > Ebu’l-Feyz > Şu’be... isnadlarıyla “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” lafızlarıyla nakledilir (bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 100; Ahmed b. Menî, *Müsned*, -Büsîrî, *İthaf*, I, 280’dan naklen-; Taberânî, *Cüz*, s. 185.).

¹⁸⁰ Câbir rivâyetleri genel olarak Câbir b. Abdullah > Ebu’z-Zübeyr > Hüseyim... isnadlarıyla “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” şeklinde nakledilir (bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 296; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 303; Dârimî, “Mukaddime” 25; İbn Mâce, “Mukaddime”, 4). Ancak, İbn Ebî Şeybe, hadiste zikredilen “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” kelimesinin bazen cümlenin sonunda nakledildiğini belirtir. Bu isnadlar sahihtir. Öte yandan, Câbir b. Abdullah’tan başka râvîlerin bu hadisi naklettiği belirtilmişse de bunlar oldukça zayıftır (İbn Adî, *Kâmil*, I, 20; 21, VI, 2059; Taberânî, *Cüz*, s. 233).

¹⁸¹ Zeyd b. Erkam rivâyetleri yaygın olarak Zeyd > Yezîd b. Hayyân... isnadıyla “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” şeklinde nakledilir (İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 296; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 366; Taberânî, *Cüz*, s. 243-249.). Ancak bazı rivâyetlerinde “الذَّار” yerine “جِهيم” denir (bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 367).

¹⁸² Halid b. Urfuta > Halid’in mevlâsı Müslim > Hâlid b. Seleme... isnadıyla “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...”nin meşhur lafızları zikredilir (bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 295; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 292). Ancak bu rivâyetler arasında yaygın olarak “الذَّار” yerine “جِهيم” denilmiştir (bkz. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, V, 295; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 292). Bezzâr ise hadisi aynı isnadla fakat farklı bir lafızla nakletmiştir: “مَنْ قَالَ عَلَيَّ...” (Bezzâr, *Müsned*, -Heysemî, *Keşfü’l-estâr*, I, 116 dan naklen-).

¹⁸³ İmrân b. Husayn > Muhammed b. Sîrîn... isnadları için bkz. Rüyânî, *Müsned*, I, 138; Ukaylî, *Duâfâ*, III, 93; Taberânî, *Cüz*, 349. İbnü’l-Cevzî’nin naklettiğine göre İmrân b. Husayn > Humeyd b. Hilâl... tarihiyle “مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” kelimesi “عَنْدًا” şeklinde ve cümlenin sonunda zikredilmiştir. (İbnü’l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 83-84).

¹⁸⁴ İbn Hacer, *Feth*, I, 203.

Yukarıda adı geçenlerin dışında da "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..."nin meşhur lafzını naklettiği belirtilen sahâbîler bulunmaktadır. Ancak bunlar, daha önce zikrettiklerimiz dikkate alındığında temel hadis kaynaklarında daha az nakledilen; ya da "zayıf" veya "sâkıt" isnadlarla aktarılan hadislerdir. Örneğin Ebû Ubeyde b. Cerah'tan gelen "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisi Taberânî'den daha önceki kaynaklarda bulunmamıştır.¹⁸⁵ Söz konusu sahâbîden nakledilen "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." rivâyeti İbn Hacer tarafından "hasen" sayılmaktadır.¹⁸⁶

Öte yandan bazı "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." rivâyetleri, sahabe sayısının artmasına vesile olmuş gözükmektedir. Örneğin Abdurrahman b. Âiz > Mahfuz b. Alkeme > Nasr b. Alkeme > Ebû Nasr Huzeyme > Nasr b. Huzeyme > Süleyman b. Abdilhamid el-Behrânî... şeklinde zikredilen isnadla, Abdullah b. Züğb,¹⁸⁷ Sa'd b. Midhâs,¹⁸⁸ Mıkdâd b. Esved,¹⁸⁹ Utbe b. Abd es-Sülemî¹⁹⁰ ve Mürre el-Behzî'nin¹⁹¹ yani beş sahâbînin bu hadisi naklettiği iddia edilmiştir. Yukarıdaki isnad zincirinde yer alan Ebû Nasr Huzeyme, araştırabildiğimiz kadarıyla rical kitaplarında yer almayan biridir.¹⁹² Oğlu Nasr b. Huzeyme hakkında ise herhangi bir cerh veya ta'dîl ifadesi bulunmamıştır.¹⁹³ Öte yandan yukarıdaki isnadların tamamında bulunan Süleyman b. Abdilhamîd el-Behrânî de hakkında da ihtilaf edilmiştir. İbn Ebî Hâtim, İbn Hibbân ve diğer bazı âlimler onu ta'dil etmelerine rağmen Nesâî söz konusu râvî için "kezzabtır, sika ve güvenilir biri değildir" ifadelerini kullanmaktadır.¹⁹⁴ Dolayısıyla söz konusu isnadla gerçekten "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinin beş sahâbîden nakledilme ihtimali yerine yukarıda adı geçen râvîlerden birinin bu hadisi farklı sahâbîlere atfetmiş olması daha muhtemel gözükmektedir.

SONUÇ

"مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..." hadisinin sened ve metinleri toplu olarak düşünüldüğünde, bazı sahâbîlerden aktarılan ifadelerin meşhur lafızlardan büyük oranda ayrıldığı görülmektedir. Aslında bu, muhaddislerin dikkat çektiği bir husustur. Örneğin İbn Hacer, bu hadisin Vâsile b. Eska'dan nakledildiğini belirttikten sonra şöyle demiştir: "*Fakat burada cehennem tehdidi açık bir şekilde zikredilmemiştir*".¹⁹⁵

¹⁸⁵ Taberânî, *Cüz*, s. 213. Krş. İbn Cevzî, *Mevzûât*, I, 66. Öte yandan Sâib b. Yezîd (Taberânî, *Cüz*, s. 305), Târik b. Eşyem (Bezzâr, *Müsned*, -Heysemî, *Keşfü'l-estâr*, I, 112-113 den naklen-; Taberânî, *Cüz*, s. 337), Muâz b. Cebel (Taberânî, *Cüz*, s. 374), Selmân (Taberânî, *Cüz*, s. 370) ve diğer sahâbîlerden gelen rivâyetlerin kaynaklarda yaygın olarak zikredilmedikleri söylenebilir.

¹⁸⁶ İbn Hacer, *Feth*, I, 203.

¹⁸⁷ Taberânî, *Cüz*, s. 376; İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 121.

¹⁸⁸ Taberânî, *Cüz*, s. 390. Bu isnadla Huzeyme ve Nasr b. Huzeyme yer almamaktadır.

¹⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 72.

¹⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 75.

¹⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *Mevzûât*, I, 118 ("مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ..."nin meşhûr lafızlarından nispeten farklılık arz etmektedir).

¹⁹² Ayrıca bkz. Taberânî, *Cüz*, s. 377 –Muhakkikin notu-.

¹⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 473.

¹⁹⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 180.

¹⁹⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, I, 203.

Aynı sahâbîden farklı lafızlarla nakledilen “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” rivâyetleri ise elde mevcut hadis kaynaklarında oldukça yaygın bir şekilde zikredilir. Başka bir deyişle bu kısımda zikredilenler “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” rivâyetleri içinde ana gövdeyi oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira bu kısımda değerlendirilenler, sıhhat, râvi çokluğu ve temel hadis kaynaklarında zikredilme sıklığı açısından diğerlerinden farkedilir şekilde fazladır. Bu rivâyetler sistematik olarak incelendiğinde, her bir rivâyetin vecihleri arasında, genel olarak, belirgin bir şekilde lafız farklılıklarının bulunduğu, fakat zayıf râvilerden kaynaklanan kusurlar bir yana vecih içinde lafızların hiç değişmeksizin veya nispeten daha yakın lafızlarla nakledildiği anlaşılmaktadır. Bu örnekler dikkate alındığında, “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisinin bütün rivâyetlerinde aynı lafzın nakledildiğini söylemek imkânsız gibidir.

“...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisi için “*Bütün rivâyetlerinde lafızları aynı olan ve tevâtüren nakledilen*” tanımlaması yapılırken, “Aynı lafızla nakledilen “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” rivâyetleri” başlığındaki sahabîlerden gelenler yeterli görülmüş olabilir mi?¹⁹⁶ Bu başlıktaki rivâyetler incelendiğinde sadece Ebû Saîd el-Hudrî ve Abdullah b. Mes‘ûd’tan gelenlerin sahâbî râvilerinden itibaren kollara ayrıldığı ve temel hadis kaynaklarında yaygın bir şekilde kaydedildiği görülmektedir. Ne var ki bu iki sahâbîden gelen rivâyetler, her ne kadar vecihler arasında yapı ve kelime farklılığı olmasa da, isnad açısından sahih sayılan bazı tarîklerinde farklı lafızların nakledildiği dikkat çekmektedir. Bunların dışında genel olarak ilk üç (veya daha fazla) râvisi tekli olan sahabîlerin rivâyetleri bulunmaktadır. Her şeyden önce bu rivâyetler, adı geçen sahabîlerin rivâyetlerine göre oldukça az sayıda nakledilmiştir. Öte yandan bu isnadlar, yukarıda isimlerini zikrettiklerimiz hariç, genel olarak sıhhat durumları sorunlu gözükmektedir. Ayrıca onların da bir kısmında çeşitli lafız farklılıkları mevcuttur. Bu eksiklikler ile birlikte, sadece “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...”nin meşhur lafızları dikkate alınarak lâfzî mütevâtir tanımlanmasına gidiliyorsa¹⁹⁷ “bütün rivâyetlerinde” ifadesini kullanmamak ve yukarıda zikrettiğimiz lafız farklılıklarını hatırdan tutmak gerekir.

Netice olarak lâfzen mütevâtir kavramı, bütün rivâyetlerinde aynı lafzın zikredilmesi şartıyla sınırlandırıldığında, rivâyetlerin söz konusu sınırlandırmaya uymadığı görülmektedir. Yukarıda sunduğumuz araştırma “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisi de dâhil, Kettânî-Aydınlı... tarafından yapılan lâfzî mütevâtir tanımının vakıaya uygun olduğuna işaret etmektedir. Başka bir deyişle, bu konuda en çok zikredilen örnek konumundaki söz konusu hadisin, bütün rivâyetlerinde aynı lafzın nakle-

¹⁹⁶ Söz konusu hadisin bazı lafız farklılıklarını nakleden Yavuz Ünal bu durumu şu ifadelerle değerlendirir: “Rivâyetlerdeki farklılık, onu mevcut rivâyetler içersinde tevâtür şartını yerine getirdiği için, ne mütevâtir oluşuna, ne de lâfzî mütevâtir oluşuna bir engel teşkil eder” (Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, s. 92).

¹⁹⁷ Ancak, bazı kaynaklarda bu tanımlardan sonra söz konusu hadisin, kırklı yetmişli rakamlarla zikredilen sahabî tarafından nakledildiği belirtilir. Bu durum, onların tamamından gelen lafızların “...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ...” hadisinin bilinen şekli olduğu izlenimini vermektedir. Örnek olarak bkz. Babanzâde Ahmed Naîm, *Mukaddime*, s. 103.

dilmediği açıktır. Dolayısıyla, söz konusu tariflerde lafız birlikteliğini şart koşan tanımları algılamak, "...مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ" hadisinin bütün rivâyetlerinde meşhur lafızlarının nakledilmediği hatta temel kaynaklarda zikredilen rivâyetlerin büyük oranda farklı lafızlar içerdiği akılda tutulmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekir es-San'ânî, *Musannef* (thk: Habîburrahmân el-'Azamî), el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrût, 1403/1983.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Fedâilü's-sahâbe*, (thk: Vasiyyullah Muhammed Abbas), Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1983.
- *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul, t.y.
- *Müsned* (thk: Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru'l-meârif, Mısır, 1955.
- *Müsned* (thk: Şuayb el-Arnâût, Muhammed Nuaym el-İrkusî, İbrahim Zübeyk), Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1996.
- *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, (thk: Vasiyyullah b. Muhammed Abbas), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1988.
- Ali b. Ca'd, Ebû'l-Hasan Ali b. Ca'd el-Cevherî el-Bağdâdî, *Müsned* (thk: Âmir Ahmed Haydar), Müessesetü'n-nâdir, Beyrut, 1990.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Hadisevi, İstanbul, 2006.
- Azîmâbâdî, Muhammed Şemsü'l-hak, *Avnu'l-ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, Dâru kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1415.
- Babanzâde Ahmed Naîm, Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, Mukaddime, Tarih Kurumu, Ankara, 1984.
- Başaran, Selman-Sönmez, M. Ali, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, Bursa, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1993.
- Bezzâr, Ahmed b. Amr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, (thk: Mahfuzurrahmân Zeynullah), Müessesetü ulûmî'l-Kur'ân/Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Beyrût/el-Medînetü'l-münevver.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Edebü'l-müfred*, (thk: Muhammed Fuâd Abdalbâki), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmî, Beyrut, 1989.
- *et-Târîhü'l-kebîr*, thk: Hâşim en-Nedvî, Dâru'l-fikr, Beyrut, t.y.
- *Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, t.y.
- Bûsirî, Ahmed b. Ebî Bekir b. İsmâil, *İthâfû'l-hıyerati'l-mehera bi-zevâidi'l-mesânidi'l-aşera* (thk: Adil b. Sa'd, Seyyid b. Mahmûd b. İsmâil), mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, 1998.
- Çakan, İsmail Lütüfi, *Hadis Usûlü*, İFAV, t.y.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer b. Ahmed, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-Nebeyye* (thk: Mahfuzurrahmân Zeynullah es-Selefi), Dârü't-taybe, Riyâd, 1989.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *Sünenü'd-Dârimî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, t.y.
- Ebû Bekir el-Katîfî, Ebû Bekir Ahmed b. Cafer el-Bağdâdî, *Cüz'ü'l-elfi Dînârîn* (thk: Bedr b. Abdullah el-Bedr), Dârü'n-nefâis, Küveyt, 1414/1993.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, t.y.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit, *Müsned*, (thk: Safvet Sakka), y.y., t.y.

- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. Müsennâ el-Mevsilî, *Müsned*, thk: Hüseyin Selîm Esed, Dâru'l-me'mûn li't-türâs, Dimaşk, 1984.
- Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrahim el-Ensârî, *Kitâbü'l-âsâr*, (thk: Ebu'l-Vefâ el-Afganî), Matbaa-tü'l-istikame, 1355.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Yakub b. Süfyân el-Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rifeti ve't-târîh*, thk: Halîl Mansûr, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1999.
- Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV. Yayınları, Ankara, 1997.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah, *Medhal ilâ's-Sahîh* (thk. Umeyr el-Medhalî), Müessesetü'r-risâle, Beyrût, 1404/1984.
- Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Cafer b. Sehl eş-Şâmirî el-Harâitî, *Mesâviü'l-ahlâk ve mezmûmuha* (thk: Mustafa b. Ebu'n-Nasr eş-Şelebî), Mektebetü's-sevâdî li't-tevzî, Cidde, 1992.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Târîhü Bağdâd*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, t.y.
- Hennâd b. es-Serî, Ebû's-Serî Zeynü'lâbidîn, *Zühd*, (nşr. Abdurrahman Abdülcabbâr el-Firyuvâî), Dâru'l-hulefâi li'l-kitâbi'l-İslâmî, Küveyt, 1406/1986.
- Heysemî, Nureddin Ali b. Ebî Bekir, *Mecmaü'z-zevâid ve menbaü'l-fevâid*, Dâru'l-fikr, Beyrût, 1412/1992.
- *Keşfü'l-estâr an zevâidi'l-Bezzâr alâ Kütübi Sitte* (thk: Habîbürrahmân el-'Azamî), Müessesetü'r-risâle, Beyrût, 1984.
- İbn Abdilhakem, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh, *Futûhu Mısr ve'l-Mağrib* (nşr: Ali Muhammed Ömer), Mektebetü's-sakâfeti'd-dîniyye, [y.y.], 1995.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî, *el-Kamil fi duaî'r-ricâl* (thk: Heyet), Dâru'l-fikr, Beyrut, 1985.
- İbn Ebî Âsım, Ebû Bekir İbnü'n-Nebîl Ahmed b. Amr b. Dehhâk, *el-Âhâd ve'l-mesânî* (thk: Faysal Ahmed Cevâbere), Dâru'r-râye, Riyad, 1991.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Hâtım er-Râzî, *el-Cerh ve tadil*, Dâru'ihyai't-türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1952.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Mektebetü'r-rüşd, Riyâd, 1409/1989.
- İbn Ebi'd-Dünya Abdullah b. Muhammed, *Zemmü'l-kizbi ve ehlihi* (thk. Muhammed Gassân Nasûh), Dâru's-senâbîl, Dimeşk, 1414/1993.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-ma'rifet, Beyrût, 1379/1959.
- *Lisânü'l-Mîzân*, Müessesetü'l-a'lem li'l-matbuât, Beyrut, t.y.
- *el-Metalibü'l-âliye bi-zevâidi'l-mesânidi's-semâniye* (thk: Sa'd b. Nâsır b. Abdilazîz eş-Şesrî), Dâru'l-asâme/Dâru'l-ğays, Riyad, 2000.
- *Muhtasarü Zevâidi Müsnedi'l-Bezzâr* (thk. Ebû Zerr Sabrî b. Abdilhâlik), Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, Beyrût, 1412/1992.
- *Takrîbü't-Tehzîb* (nşr. Muhammed Avvâme), Dâru'r-reşid, Suriye, 1406/1986.
- *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut, Dâru'l-fikr, 1984.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Kitâbü'l-Mecrûhin* (thk. Mahmûd İbrahim Zâyed), Dâru'l-va'y, Haleb.

- *Sahihü İbn Hibbân bi tertîbi İbn Belebân*, (thk. Şuayb el-Arnâût), Müessesetü'r-risâle, Beyrût, 1414/1993.
- İbn Kânî, Ebü'l-Hüseyin Abdülbâkî b. Kânî, *Mu'cemü's-sahâbe* (nşr. Salâh b. Sâlim el-Mısrânî), Mektebetü'l-gurabâi'l-eseriyye, 1418/1997.
- İbn Mâce, Ebü Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- İbn Sa'd, Ebü Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri, *et-Tabâkâtü'l-kübrâ*, Dâru sâdır, Beyrût.
- İbn Teymiyye, Takiyyuddîn Ahmed b. Teymiye el-Harrânî, *İlmü'l-hadîs* (thk: Musa Muhammed Ali), Alemü'l-kitab, Beyrut, 1405/1985.
- *Mecmû'u'l-fetâvâ*, (thk: Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsim), Mektebetü'l-meârif, Rabat, t.y.
- İbn Vehb, Ebü Muhammed Abdullâh b. Vehb b. Müslim el-Kuraşî el-Mısrî, *el-Câmi' fi'l-hadîs* (thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebü'l-Hayr), Dâru İbni'l-Cevziyye, Cidde, 1416/1996.
- İbnü'l-Adîm, Kemalüddin Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, *Buğyetü't-taleb fi târihi Haleb* (thk: Suheyl Zekkâr), Dâru'l-fikr, Beyrut, t.y.
- İbnü'l-A'râbî, Ebü Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd, *Mu'cem* (thk: Abdülmuhsin b. İbrahim b. Ahmed el-Hüseyinî), Dâru İbni'l-Cevzî, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Kitâbü'l-Mevzû'ât mine'l-ehâdisi'l-merfûâ*, nşr. Nureddin b. Şükrü b. Ali Boyacılar, Edvâü's-selef, Riyâd, 1418/1997.
- İbrahim b. İshak el-Harbî, *Garîbü'l-hadîs* (nşr. Süleyman b. İbrahim b. Muhammed el-Âyid), Camiatü Ümmi'l-kurâ, Mekke, 1405/1985.
- Kettânî, Ebü Abdullâh Muhammed b. Ebi'l-Feyz, *Nazmu'l-mütenâsir mine'l-ehâdisi'l-mütevâtir*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, II. Baskı, 1407/1987.
- Karataş, Mustafa, *Rivayet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı*, İham/İşaret, İstanbul, 2006.
- Kudâî, Ebü Abdullâh Muhammed b. Selâme b. Cafer el-Kudâî, *Müsnedü Şihâb* (thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefî), Müessesetü'r-risâle, Beyrût, 1407/1986.
- Kuzudışli, Bekir, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İÜSBE, 2005.
- Ma'mer b. Râşid, *Câmi'* (thk: Habîburrahman el-A'zamî), el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983, (Abdürrezzâk, *Musannef*'le birlikte).
- Makdisî, Ebü Abdullâh Muhammed b. Abdulvâhid b. Ahmed el-Makdisî, *el-Ehâdisü'l-muhtâre* (thk: Abdülmelik b. Abdullâh Düheys), Mektebetü'n-nahda'l-hadîsiyye, Mekke, 1410.
- Mehâmilî, Ebü Abdullâh Hüseyin b. İsmâil, *Emâli* –İbn Yahyâ el-Beyyî' rivâyeti- (thk: İbrahim İbrahim el-Kaysî), el-Mektebetü'l-İslamiyye/Dâru'l-kıyme, Ürdün/el-Memleketü's-Suudiyye, 1991.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Zekî, *Tehzîbü'l-Kemâl* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Müessesetü'r-risâle, Beyrût, 1400/1980.
- Motzki, Harald, "G. H. A. Juynboll'ün 'Nâfi the Mawlâ of Ibn Umar and his Position in Muslim Hadîth Literature' Adlı Çalışmasına Bir Tenkit Denemesi" (çev: Bülent Uçar), (*Batıda Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri içinde*) Hadisevi, İstanbul, 2006.

- Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-âsâr*, İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslamiyye, Karaçi-Pakistan, 1407/1987.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul, t.y.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (thk: Abdülgaflâr Süleyman el-Bundârî), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1991.
- *es-Sünenü'l-müctebâ*, İstanbul, Çağrı Yayınları, t.y.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrût, 1392/1972.
- Rüyânî, Ebû Bekir Muhammed b. Hârûn, *Müsned*, (thk. Eymen Ali Ebû Yemânî), Müessesetü Kurtuba, y.y.
- San'anî, Muhammed b. İsmâil el-Emîr, *İcâbetü's-sâil şerhu Buğyetü'l-âmil* (thk. Hüseyin b. Ahmed es-Siyâğî ve Hasan Muhammed Makbûlî), Müessesetü'r-risâle/Mektebetü Cîli'l-cedîd, Beyrût/San'a, 1406/1986.
- Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları* (çev. M. Yaşar Kandemir), İFAV, İstanbul, 1996.
- Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs, *Müsned*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût.
- *Risâle* (Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru't-türâs, Kâhire, 1399/1979.
- Şâşî, Ebû Saîd Heysem b. Küleyb, *Müsned*, (thk. Mahfûzurrahmân Zeynullah), Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Medîne, t.y.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *Cüz'ün fîhi turuku "men kezebe aleyye müteammiden"* (nşr. Muhammed b. Hasan el-Gumârî), Beyrut, Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye 1417/1997.
- *el-Mu'cemü'l-evsat* (nşr. Târik b. Avdillah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim), Dâru'l-harameyn, Kâhire, 1415/1995.
- *el-Mu'cemü'l-kebîr*, (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, t.y., XXII.
- *Müsnedü's-Şâmiyyîn* (thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî), Müessesetü'r-risâle, Beyrût, 1405/1984.
- Tahâvî, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu müşkilî'l-âsâr* (thk: Şuayb el-Arnâût), Müessesetü'r-risâle, Beyrût, 1415/1994
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd, *Müsned*, Dâru'l-ma'rife, Beyrût.
- Tirmizî, *Câmiî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, t.y.
- Toksarı, Ali, *Delil Olma Yönünden Sünnet*, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1994.
- Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ömer b. Musa el-Ukaylî, *Kitabü'd-Duafâ* (thk: Abdulmu'ti Emin el-Kal'acî), Dâru'l-mektebeti'l-ilmîyye, Beyrut, 1984.
- Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Etüt Yayınları, Samsun, 2001.
- Zaman, İftikhâr, "Hadis Çalışmalarında Uygulanan Bir Yöntem Olarak Ricâl İlmi", (Çev: İbrahim Hatiboğlu), *HTD*, I/1.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin b. Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Mizânü'l-İtidal fî nakdi'r-ricâl* (thk: Ali Ahmed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmecîd), Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1995.